

תולדות גטו טרזיינשטאט 1941 - 1943

אוטו צוקר - OTTO ZUCKER

לפני ה- 24 לנובמבר 1941 הייתה טרזיינשטאט – עיר מבצר שנבנתה על ידי מריה תרזיה (Maria Theresia) ויוסף ה- II – עיר חיל מצב קטנה, בה חיו כ- 3,735 אנשים ב- 219 בתים. אחד-עשרה קסרקטינים יכלו לקלוט כ- 3,500 חיילים.

בעיר, שנשארה ללא שינוי מוקפת ביצורים, שבלוקי הבניינים שלה היו סביב "מגרש המסדרים", היו כמו כן בית חולים צבאי בקסרקטין הוהנאלבר (Hohenelber), בנייני המפקדה משני צידי כנסיית עיר המצב, קזינו לקצינים, בניין בית משפט צבאי, מאפיית שדה, מחסן נשק ואובייקטים כלכליים צבאיים אחרים, כמו גם בניין עירייה, דואר ובניין בנק חיסכון.

חלק מהקסרקטינים ואובייקטים צבאיים אחרים הם כחלק מהביצורים בנויים בתוך החומות, בצורה של חדרים תת-קרקעיים ארוכים מקומרים עם קירות חזקים בעובי של כמה מטרים, שאליהם חדר אור רק דרך החלונות בחזית. פרט לפונדקים, חנויות ובית מבשלת שיכר אחד לא היו לעיר מפעלים מיוחדים. גם בסביבת העיר לא הייתה תעשייה.

מערבית לחומות המבצר ממוקם בית החולים החדש למילואים, כמו גם מפעל המים עם מגדל המים, שתפוקתו תאמה את התצרוכת הנמוכה דאז. לעומת זאת הביוב, שהיה עוד מתקופת יוסף, היה בעל היקף כזה, שיספיק גם לאוכלוסייה שעולה בהרבה על צורך מספר התושבים המקורי.

העיר ממוקמת ליד נהר אגר (Eger) סמוך לשפך הנהר אלבה (Elbe), לא רחוק מלייטמריץ (Leitmeritz). צפונית-מזרחית לעיר, מעבר לאגר, ממוקם מה שנקרא המבצר הקטן, ששימש כבית כלא. הכביש לייטמריץ-פראג חוצה את העיר. חלק מקדמת המבצר, כמו גם תעלות המבצר הרחבות, ממוקמים בשטח ההצפה של האגר. הקרקעות השייכות לעיר עובדו לחקלאות, במידה שלא שימשו לאימונים.

בתחילת נובמבר 1941 הודיעו השלטונות המוסמכים לקהילה היהודית בפראג, שיש כוונה להקים בטרזיינשטאט גטו לאכסון היהודים משטח החסות בוהמיה ומורביה והטילו עליה, לבצע את העבודות הדרושות להקמת הגטו.

ה ק מ ה

נובמבר 1941 - יוני 1942

ב- 24 לנובמבר 1941 הגיעה לטרזיינשטאט קבוצת ההקמה הראשונה, מורכבת מ- 342 אנשים, אשר הורכבה על ידי הקהילה היהודית בפראג. היו בה מומחי מנהלה, מהנדסים, מומחים בשטחים אחרים, רופא אחד, בעלי מלאכה וכ- 200 פועלים, והיא הביאה איתה את הציוד הראשוני הפרימיטיבי הטכני והסניטארי.

ב- 4 לדצמבר הגיע "המטה", שהיה מורכב מזקן היהודים יעקב אדלשטיין (Jakob Edelstein), ממלא מקום זקן היהודים המהנדס אוטו צוקר ועשרים ואחד חברים חשובים נוספים של ההנהלה העתידית. באותו יום הגיעה קבוצת ההקמה השנייה, ובה מהנדסים ורופאים, כמו גם מומחים, בעלי מלאכה ופועלים. סך הכל אלף איש.

תפקיד המטה ושתי קבוצות ההקמה היה לערוך את ההכנות הארגוניות והטכניות לשם קליטה של אוכלוסייה של כנראה חמישים אלף יהודים, שמהם כבר הגיעו בינתיים שני טרנספורטים של אלף איש כל אחד, מורכבים מגברים ונשים בגילאים שונים, לטרזיינשטאט. אותם 3,465 האנשים הראשונים שוכנו בקסרקטין הסודטים לשעבר (Sudetenkaserne) ברחוב הים 5, שאסור היה עליהם לעזבו. על מנת לשכן את הטרנספורטים, שהחלו להגיע בתדירות גבוהה, קיבלה מפקדת המחנה, לה היה הגטו כפוף, מהמנהלה הצבאית קסרקטינים נוספים שהוקצו למנהלת הגטו, כך שקיבלו ב- 5 לדצמבר את קסרקטין דרזדן (Dresden), רחוב ראשי 22, אחר כך את קסרקטין מגדבורג (Magdeburg), רחוב ראשי 2, בו הוקמו משרדי מועצת הזקנים, אחר כך קסרקטין אוסיג (Aussig), רחוב אגר 1, קסרקטין הוהנאלבר (Hohenelber), רחוב פארק 12, קסרקטין בודנבך (Bodenbach), רחוב אגר 2. אחר כך נוספו עוד בחודשים הראשונים של שנת 1942 קסרקטין המבורג (Hamburg), רחוב לנגה 5, קסרקטין קבליר (Kavalier), רחוב חומה 8, ולבסוף מאפיית השדה, סמטת המאפיה 4. למטרת בתי מלאכה הוקצה חלק מחצר הבנייה (סמטת רחוב תחנת הרכבת). קבלת קסרקטין הנובר (Hannover), רחוב ראשי 1, בניין ג'ני (Genie), רחוב לנגה 11, בית הנשק סמטת הדואר 1, קסרקטין ייגר (Jaegerkaserne), סמטת המאפייה 2 בוצעה רק מאוחר יותר, זמן קצר לפני קבלת ויישוב כל העיר.

יתר חלקי העיר היו בעת ההקמה ועד ליישוב היהודים בכל העיר מאוכלסים עדיין על ידי האוכלוסייה הארית. גם למנהלת הצבא היו עדיין משרדיה בבית של רחוב ראשי 10, דהיום.

היהודים גרו בקסרקטינים השונים מופרדים מהאחרים ומשאר האוכלוסייה. על הקסרקטינים שמרה הג'נדרמריה של הממשלה, ותנועה בין הקסרקטינים הייתה אפשרית רק עם אישורים מונפקים על ידי מפקדת המחנה, שחולקו רק במקרים יוצאים מן הכלל ולמטרות שרות. בנוסף פקדו החל מ-6 לדצמבר 1941 גם על שיכון נפרד של הנשים והגברים בקסרקטינים מיוחדים; על ילדים מתחת לגיל 12 היה לגור עם אמהותיהם בקסרקטיני הנשים, ילדים מבוגרים יותר על פי מינם עם האב או עם האם. צעדים אלה קבעו לתקופת ההקמה את האופי של מחנה לגבי הגטו.

הנשים נכנסו תחילה לקסרקטין דרזדן, מאוחר יותר גם לקסרקטין המבורג ולפי שעה גם קסרקטין בודנבך כחדרי מגורים. אנשים מעל גיל 60 שוכנו ללא הפרדת מינים בקסרקטין קבליר, מאוחר יותר גם בקסרקטין בודנבך.

במהרה נתבררה הנחיצות של הקמת בית חולים מרכזי, שהוקם בינואר 1942 בקסרקטין הוהנאלבר, כאשר חלק מקסרקטין זה שימש עדיין כמעון לחולים כרוניים.

השיכון הצפוף, קטיעת החיים המשפחתיים ותנאי המגורים בחדרים משותפים, כמו גם הצורך לארגן את כל החיים על פי מצאי האמצעים הפרימיטיביים, הצריכו הנהלה הדוקה דמוית מחנה של הגטו, אשר השפיעה על כל המוסדות החדשים שהוקמו ועל הוראות המנהלה. התברר, שהכוונה המקורית של ההנהלה, להקים את הישוב כגטו ולא כמחנה, לא ניתנה לביצוע בתנאים הנתונים. אמנם לא ויתרו על כוונה זו, אך לפי שעה היא נדחתה.

היחידה הארגונית הקטנה ביותר הייתה החדר, שהיה כפוף לזקן חדר, שעליו היה לדאוג לשקט, סדר, ניקיון ורישום, והוא היה אחראי גם להתייצבות לעבודה של תושביו, והיה צריך לפקח גם על חלוקת האוכל. החדרים אוחדו לקבוצות והיו כפופים לזקני קבוצות, שהועסקו כעוזרים לזקן הבניין, לו היה כפוף הקסרקטין כיחידת מגורים גדולה ביותר. זקני הבניינים קיבלו את פקודותיהם ממנהלת הבניינים המרכזית.

הודעות ההנהלה פורסמו ועדיין מפורסמות כיום בצורת פקודות יום ומפקדים לצוות. גם ניפוק האוכל מבוצע בקסרקטינים בצורה המקובלת.

חלק מבני הנוער, הילדים תחת גיל 12, גרו בחלקם יחד עם הוריהם. הנערים בגילאים 12-16 רוכזו כאשר הדבר נתאפשר, בקסרקטיני המגורים שלהם במעונות, אשר היו ממוקמים בחדרים מיוחדים, על מנת להטיב לפקח עליהם, כי האבות היו עסוקים כל היום ולא יכלו לטפל בילדים. כך נוסד מעון הנערים הראשון בקסרקטין הסודטים; אחרים באו בעקבותיו. בקסרקטיני הנשים, שם בעצם התגורר המספר הרב ביותר של ילדים, לא יכלו זמן רב להגיע לריכוז הילדים בגלל מחלת שפרצה. רק אחר שהוקמה מחלקת שנית בבית החולים בקסרקטין הוהנאלבר הוקמו גם בקסרקטיני הנשים מעונות ילדים.

כל קסרקטין בתור יחידת דיור הייתה יחידה סגורה בפני עצמה, כאשר הייתה בו לכל מחלקה של מועצת הזקנים את הסניף שלה. היו לה, למשל, את מנהלת הבניין שלה, את מחסן האוכל והמטבחים שלה, מרפאות וחדרי חולים, משרד הפעלת עבודה, דואר, מינהל בניין טכני, שרות ניקיון וסדר.

מאחר ובחודשים הראשונים של גטו טרזיינשטאט מצרכי המזון וכלים חולקו לכל התושבים באופן שווה וללא הבדל, ולגבי כולם גם הטיפול הרפואי והטיפול האחר היה שווה וחינם, נוצרו בגטו צורות חיים שיתופיות בעלות צביון מיוחד.

המצב הטכני והסניטארי של הגטו היה מאוד פרימיטיבי, בייחוד בשבועות הראשונים, לפני הגעת משלוחי העץ הראשונים והמכשירים, המכונות והציוד הרפואי הראשון. לא רק שיכון האנשים ללא מיטות, ללא כל ריהוט, אפילו ללא מזרונים או שקי קש היו קשים, היו גם קשיים גדולים בכלכלה, דודי הבישול היו קטנים מדי ולא היה כל ציוד מטבח. בזמן הראשון נאלצו לבשל בקסרקטינים כל היום ולנפק אוכל במשך כל היום, כי הדוודים לא הספיקו לכל האוכלוסייה ואי אפשר היה לבשל בבת אחת בכמות הדרושה. כל יום קרה שמאות אנשים לא קיבלו אוכל, אז הנהיגו את כרטיסי המזון, שהם כיום אחד השיפורים הרבים, ובקשר לשרות חלוקה משמשים את תושבי הגטו ומבטיחים שיקבלו את ההקצבות המגיעות להם.

בשבועות הראשונים לא היו מסמרים ולא כל אפשרות אחרת על מנת לתלות מעיל, החשמל נפסק כל פעם בגלל עומס יתר, את העבודות המשרדיות צריך היה לבצע כמעט ללא שולחנות כתיבה, ללא ארונות שאפשר היה לנעול ועם מספר בלתי מספיק של שולחנות ואפשרויות ישיבה ובכל הגטו היו רק שתי מכונות כתיבה. המרפאה הראשונה בקסרקטין הסודטים הייתה מצוידת בצורה פרימיטיבית, כך גם חדר החולים הראשון שם. אחרי מספר ימים הוקם בקסרקטין דרזדן חדר ניתוח ארעי, בו באמצעים פרימיטיביים בוצעו מספר ניתוחים קשים.

מאמצעי תובלה היו בהתחלה רק מספר משאיות וטרקטורים פרטיים של מובילי טרזיינשטאט לרשותם, מאוחר יותר מספר סוסים; באלה לא היה מספיק לשם ההובלה הדרושה של המזון, החומרים והמטען מתחנת הרכבת באושוביץ (Bauschowitz) לטרזיינשטאט. כל ההובלות האחרות בוצעו ללא יוצא מן הכלל על ידי קבוצות סבלים.

למרות המצב הפרימיטיבי ביותר הוחל מיד אחר הגעת המטה ב- 4 לדצמבר 1941 להקים את המנהלה על פי העקרונות שנקבעו בפראג. נוסדה מועצת זקנים בת שלושה-עשר חברים, מורכבת מזקן היהודים, ממלא מקומו, המזכיר הכללי וחמשת מנהלי המחלקות וממלאי מקומם.

הארגון, שנוסד אז, מהווה עוד כיום את הבסיס של המינהל היהודי העצמאי. זקן היהודים וממלאי מקומו מהווים את ההנהלה. לצידם המזכירות המרכזית עם אגף כוח האדם. המינהל מחולק לחמש מחלקות ראשיות.

1. מחלקה למינהל פנימי.

אליה משתייכים מנהלת הבניינים עם שרות המזון, שרות ניקיון וסדר, הרישום המרכזי עם כרטסת המשפחות וסטטיסטיקה, רישום הלידות והפטירות עם מערכת הקבורה, המחלקה המשפטית עם בתי המשפט של הגטו, העבודה והנוער, מנהלת התובלה, שעליה לדאוג לקבלת ולהסדרת טרנספורטי האנשים המגיעים והיוצאים, מערכת השיכון והדואר, כמו גם מרכז העבודה, שבגלל משמעותו המיוחדת לגבי הפעלת העבודה הוכפפה מאוחר יותר במישרין להנהלה.

II. מחלקה כלכלית.

עליה הוטלו השגת ואחסון כל החומרים ומצרכי המזון, כל הכלכלה באמצעות המטבחים ועל ידי חלוקה ישירה של מצרכי מזון. לשם הובלת הסחורות סיפחו אליה מחלקת תובלה. חוץ מזה משתייכת אליה תת-המחלקה חקלאות. תת-מחלקה חשובה במיוחד היא "ייצור", שצריכה לעבוד לא רק בשביל הצרכים הפנימיים, אלא עליה לבצע גם משלוחים אל מחוץ לגטו.

III. מחלקת כספים.

יש לה בעצם רק תפקיד כלכלי-סטטיסטי, מאחר שהקניות וההתחשבות עם הספקים של הגטו נעשות במישרין על ידי מפקדת המחנה.

IV. מחלקה טכנית.

היא כוללת בנייה לגובה, מפעל מים, חשמל, ביוב, בניית רכבת וכבישים, אינסטלציה וטכניקת חימום, משטרת בנייה, פינוי אשפה, המינהל הטכני ותחזוקת הבניינים.

V. מערכת בריאות.

תפקידה החזקת חדרי חולים, מרפאות, בתי חולים, בתי חולים כרוניים ומחסן התרופות המרכזי, פעילות רופא מטעם המערכת, ההיגיינה הציבורית ומניעת מחלות מדבקות, הסעד לנוער, כמו גם סעד לעיוורים, נכי מלחמה ונכי גוף.

לשמירה על השקט והסדר הציבורי שימש משמר הגטו, מחלקת הבילוש, מכבי האש והמשרד לפיקוח כלכלי, שנוסד מאוחר יותר. משמר הגטו הוקם ב-6 לדצמבר 1941, חבשו כובעי מדים שאושרו על ידי השלטונות וחגורת שרות. עליו היה לשמור על שרות המשמרות, החסימה ושרות ביטחון אחר על פי סוג של צוות משטרה ממושמע.

לשם חיזוק המשמעת הקהילתית נערכו החל מה-28 לדצמבר 1941 תוך רשות מפקדת המחנה, ערבי רעות, שמהם התפתחו אירועים שונים בקשר לעיצוב שעות הפנאי. על מנת להשיג תפיסה ארגונית, הוקמה מאוחר יותר תת-מחלקה מיוחדת לעיצוב שעות הפנאי.

בארבע-עשר החודשים הראשונים לקיומו קבעו להתפתחות הגטו, תנודות האוכלוסייה הגדולות והשינוי המתמיד בהרכב האוכלוסייה עקב הטרנספורטים המגיעים והיוצאים. כבר בינואר 1942 באו חמישה טרנספורטים משטח החסות בוהמיה ומורביה, שני טרנספורטים יצאו למזרח. בפברואר הגיעו ב- 4 טרנספורטים 3,623 אנשים, במרס ארבעה טרנספורטים נוספים, לעומת שניים שיצאו. באפריל 1942 הגיעו חמישה טרנספורטים, שבעה טרנספורטים יצאו למזרח. עד סוף מאי 1942 הגיעו לגטו סך הכל 33 טרנספורטים, מרביתם משטח החסות בוהמיה ומורביה, עם כ- 29,000 אנשים ו- 14 טרנספורטים עם 14,000 אנשים יצאו למזרח. חוץ מזה נשלחו בפברואר מאה, במרס מאתיים גברים נוספים לעבודה במכרות בקלדנו (Kladno), באפריל טרנספורט פועלים של שישים איש לבודווייז (Budweis) וטרנספורט פועלים של מאה איש לאוסלבן (Oslawan), כמו גם טרנספורט של אלף נשים לעבודות יער לפורגליץ (Puerglitz). משתפי טרנספורטים אלה חזרו אחר ביצוע עבודתם לגטו.

הרכב הטרנספורטים המגיעים נקבע באופן טבעי על ידי האוכלוסייה היהודית שהייתה אמורה להיות מפונה לגטו. חלקם של האנשים הבלתי מסוגלים לעבוד, הזקנים והחולים היה אמנם לעיתים גדול, אך טרנספורטים אלה הביאו לגטו גם בעלי מלאכה חשובים ועובדים מקצועיים. לבחירת משתפי הטרנספורטים למזרח נקבעו כללים מסוימים. על אנשים זקנים מאוד, חולים קשים, נכי מלחמה ובעלי אותות הצטיינות מהמלחמה, אנשים להם קרובים ארים ונתיני חוץ היה להישאר בטרזיינשטאט. מאחר שעקב כללים אלה חוג מסוים של תושבי הגטו היה מנוע להשתתף בטרנספורטים למזרח והרכב הטרנספורטים היוצאים לא היה יכול להיות בהתאם למספר והרכב הטרנספורטים שהגיעו בינתיים, צריך היה בעת הרכבת הטרנספורטים למזרח שוב ושוב לקחת גם את החלק החשוב לאוכלוסייה של אנשים מסוגלים לעבוד או בעלי מקצוע, שרק לפני זמן קצר נקלטו בארגוני הגטו. הנהלת הגטו המשיכה למרות קשיים אלה את עבודות ההקמה שלה, הרחיבה את מנגנון ההנהלה ושיפרה אותו. אך עקב השילוחים סבל המנגנון שוב ושוב זעזועים, שהעמידו בשאלה את אפשרות קיומו, והיה צריך תמיד להשלים אותו על ידי מגיעים חדשים ומתאימים, כאשר לעיתים אותם אנשים נשלחו בעת טרנספורטים מאוחרים יותר גם הם למזרח. למרות השתדלויות לעכב את האנשים החיוניים לגטו, איבד הגטו כמות גדולה של כוח עבודה חיוני ביותר, ומנגנון הניהול עמד שוב

ושוב בפני התמוטטות. אחרי חמישה חודשים של קיום הגטו היה צריך בשטחים שונים להתחיל הכל מחדש.

עקב הטרנספורטים הייתה גם תנועה ניכרת בקבוצות הגיל לעומת ההרכב המקורי. בחודשים הראשונים היה רוב לאנשים היותר צעירים. מספר בני הנוער היה כל הזמן כ- 10% מכלל האוכלוסייה, השנתונים מ- 16 עד 45 היוו בינואר כ- 60%, בפברואר 1942 45% ורק 35% במאי 1942. השנתונים מ- 45 עד 60 היוו בינואר כ- 30% מכלל האוכלוסייה, בפברואר במוצע 36%, במאי שוב 30%. בני השנתונים של 65 ומעלה היה בינואר רק כ- 6%, עלה בפברואר כמעט ל- 10% ובמאי ל- 27%. הזדקנות הגטו קרתה עקב ההפחתה המתמדת של אנשים מסוגלים לעבוד שנשלחו למזרח, אך כך גבר גם עומס העבודה על האנשים המסוגלים לעבוד, שנשאר בגטו.

הזדקנות האוכלוסייה, שנבעה מהטרנספורטים, נתנה אמנם מקום לסברה שמדובר במגמה שהגטו יהיה גטו זקנים וטיפול בהם, אך מנגד עמדו ההוראות השלטוניות, שבמידת האפשר יש למנוע שליחת עובדים מקצועיים למזרח ובנוסף הרחבה תמידית של הייצור בשביל מזמינים זרים, כלומר גם בשביל עבודות חיוניות למלחמה, כלומר לקחו בחשבון גם גטו עבודה.

הגידול במספר האנשים המסוגלים לעבוד שנבע מגידול האוכלוסייה לא עמד בדרישות הגבוהות עוד הרבה יותר. החל מינואר 1942 אורגנה הפעלת העבודה בקבוצות מאה ובטורים, הן לגבי גברים והן לגבי נשים.

עם הרחבת מנגנון הניהול והתובלה, כמו גם של בתי המלאכה, ועם הגברת עבודות הבנייה וההתאמה עלה חלקם של האנשים שהיו מועסקים באופן קבוע במקומות עבודה קבועים לעומת חלקם של כוחות העבודה שעמדו לשימוש חופשי. בעוד שחלקם של הראשונים היה בינואר רק 14% של כלל הפעלת העבודה, היה חלקם ביוני 1942 כבר 79%. לעומת זאת ירדה ההפעלה החופשית מ- 86% ל- 21% ביוני 1942. הגידול המתמיד של הזקנים הפחית את מספרם של האנשים המסוגלים לעבוד. כך, למשל, היו בינואר 77% מהגברים בגטו מסוגלים לעבוד, ביוני רק 51%. יותר ויותר עלה מספר הדרושים לכוח העבודה על מספרם של המסוגלים לעבוד. ביוני נאלצו להפעיל 42% אנשים יותר מאשר מסוגלים לעבוד, דבר שנתאפשר רק על ידי לקיחה לעבודה של זקנים ובני נוער, שכמובן לא יכלו לעמוד במלוא הדרישות. המחסור בבעלי מלאכה הורגש יותר ויותר. כך היו

למשל, דרושים בסוף מאי 1942 מאה וחמישים סנדלרים, בעוד שבגטו היו רק חמישים סנדלרים מקצועיים.

עקב השיפור התמידי בארגון הפעלת העבודה, הפיקוח הרצוף לשם הגברת התפוקה על ידי תכנון שיטתי של העבודה, עקב טיפול בעובדים ונקיטת צעדים לטובת היגיינת העבודה ניסתה ההנהלה באמצעות מרכז העבודה להתגבר על הקשיים הגוברים בשוק העבודה ולהפחית את הנזקים ככל האפשר.

בפברואר היה הממוצע היומי של העובדים כבר 2,875 גברים ו-1,857 נשים, במרס 3,527 גברים ו-2,692 נשים, באפריל 4,030 גברים ו-3,450 נשים ובמאי 1942 3,812 גברים ו-3,584 נשים. סך הכל 7,396 אנשים, בעוד שבאותו זמן היו רק 6,830 אנשים המסוגלים לעבודה שלמה. כיסוי הפער נתאפשר רק על ידי גיוס של אנשים מעל גיל 60 ושל בני נוער מתחת לגיל 16. הקשיים בשוק העבודה החריפו עוד ביוני 1942. לעומת 3,393 הגברים הדרושים הנמצאים בגילאי 16 עד 45 עמדה דרישה ל-4,816 גברים, כך שנאלצו לגייס 1,423 אנשים משורות הזקנים ובני הנוער. מצבת החולים בין המסוגלים לעבוד הייתה גבוהה מאוד. הביקורות בעניין זה הוחרפו והפחיתו את האבדן במובן זה. אך כל הצעדים לא הספיקו, על מנת להתגבר על המחסור בעובדים ומאחר שבמאי וביוני 1942 הדרישה לכוחות עבודה עוד עלתה, נמצא סידור זמני של "קבוצת מאה מנהלתית", שהופעלה לראשונה ביוני 1942. עובדים מתאימים מתוך המנהלה גויסו לעבודות קשות וקשות למחצה באופן זמני. עקב כך פתרו אמנם מצבי מצוקה מיוחדים, אך ההנהלה עצמה סבלה עקב כך.

גם את הארגון לכלכלת הגטו צריך היה לבנות בתנאים קשים ביותר. המטבח הראשון בקסרקטין הסודטים היה בחדר חשוק, בו היה תנור הרוס למחצה. להתקנת המטבח היה מחסור כמעט בכל. את הלבנים לתיקון התנור נאלצו לעקור מתוך הביצורים. ב-26 לנובמבר 1941 חולק בקסרקטין הסודטים האוכל החם הראשון. ציוד המטבח וקיבולת הדודים היוו בעיה מתמדת להנהלת הגטו, שעדיין לא נפתרה לגמרי.

למטבח המוני דרוש נפח סירים, שהוא בערך 1.2 ליטר לראש. למרות שבכל הבניינים שאוכלסו בהדרגה, התקינו את המטבחים הצבאיים במהירות האפשרית, נפח הדודים מעולם לא הספיק. ב-1 לינואר 1942 עמדו לרשותנו כ-0.78 ליטר לראש, ב-30 יוני 1942 רק 0.66 ליטר לראש. היו

חסרים אם כן עדיין 0.54 ליטר לראש. על הקשיים שהתעוררו עקב כך בבישול, בהכנה הבלתי מספקת וניצול מצרכי המזון, ניסו להתגבר על ידי הרחבה מתמדת של המטבחים. הצליחו להשיג דודים מודרניים, אך לשם התקנתם היו חסרים כוחות העבודה הדרושים. במטבחים גם היה חסר הציוד הדרוש האחר. לא היו מאזניים ומשקלים, לא כלי קיבול, לא מצקות לחלוקת האוכל. הדודים, שהיו מחוממים על ידי אש ללא הפסק, הפכו פגומים. כל רגע אחד מהם יצא משימוש. שוב ושוב נפגעה החלוקה הסדירה של האוכל על ידי הפרעות טכניות. המחסור במים היה מקור נוסף לקשיים לגבי ההרתחה; רק הרבה יותר מאוחר הצליחו לספק למטבחים גדולים אחדים חימום קיטור מרכזי. מהמטבחים הראשונים המוסקים בפחם, המלוכלכים והמהבילים עם דודים פרימיטיביים בלתי מספיקים עד למטבחים הנקיים, מוסקים בקיטור מרחוק ופועלים כדבעי, הייתה דרך ארוכה, ממנה בזמן ההקמה היה אפשר לבצע רק חלק קטן.

כלכלת הגטו עד סוף שנת 1941 הייתה כמעט אך ורק מתוך מצרכי המזון שהביאו הטרונספורטים איתם. ב-15 לדצמבר 1941 הודיעו לאספקה המרכזית על ההקצבות, שהיה מותר להשתמש בהם לראש ליום. מאותו זמן נעשו חישובים על ערך הקלוריות של האוכל הניתן. הוא היה סביב 1,640 קלוריות ליום לראש, ערך שהיה מתחת לממוצע הרגיל. במהרה התברר, שהחלוקה השווה של מצרכי המזון שעמדו לחלוקה לתושב היחיד ללא התחשבות בהפעלת העבודה אינה יכולה עוד להתבצע. במיוחד אצל העובדים עבודה קשה הורגשה החלשות בכושר הגופני והשפעה על מצב הבריאות, שאי אפשר היה לעמוד בה לאורך זמן. הטבת כלכלת העובדים עבודה קשה ביותר על חשבון הלא עובדים הוכחה כהכרחית. בחודש מאי 1942 הוחלט לבצע חלוקה חדשה של מצרכי המזון. נוצרו שלוש דרגות: עובדי עבודה קשה, עובדים רגילים ולא עובדים. עובדי עבודה קשה קיבלו כל יום 500 גרם לחם, העובדים הרגילים 375 גרם והלא עובדים 333 גרם לחם. כמו כן קיבלו העובדים קשה והעובדים הרגילים על חשבון הלא עובדים, כל שבוע תוספת בשר משימורים. בזמנית הונהגו מטבחים מיוחדים לילדים ולחולים, אך תחילה רק בהיקף מצומצם.

ב-25 ליוני 1942 הורחבה החלוקה השונה של הכלכלה גם לאוכל המבושל. באותו יום קיבלו תחילה העובדים קשה ביותר תוספת מזון, שהייתה על חשבון כל האחרים. בהדרגה הצטרכו להגדיל את מספר מקבלי תוספת המזון של העובדים קשה ביותר והוא הגיע במשך הזמן עד אלפיים מנות. עד כמה שהיה קשה הקורבן הנדרש מהלא עובדים והמטופלים, בחלק גם מהעובדים הרגילים, הדבר

היה הכרחי. רק על ידי ההחלטה לתת לעובדים קשה כלכלה טובה יותר על חשבון המנות הרגילות, התאפשר המשך עבודות ההקמה.

מאורע חשוב לגבי מצב האספקה היה קבלת המאפיה המרכזית במאי 1942 והאטליזים עם מתקני הקירור שלהם ביוני 1942, כמו גם הקמת מחסן המזון המרכזי בבניין המאפיה המרכזית ביוני 1942.

גם ציוד למשרדים ולתושבים ברהיטים מכל סוג היה קשה ביותר להשגה. בעת קבלת הבניינים הצבאיים נשארו רק מספר ספסלים וארונות צבאיים, כמו גם מיטות צבאיות; הרהיטים נמסרו למשרדים, המיטות לחדרי החולים. רק בהדרגה הצליחו מתוך מלאי הקהילה היהודית בפראג, מאחר יותר מזה של איחוד הרייך של היהודים בגרמניה, לקבל מספר משלוחים של חפצי בית וריהוט, אשר יכלו לספק את הצורך הדחוף ביותר.

כבר עם הרכבת קבוצת ההקמה השנייה חשבו על כך, לכלול גם מספר מומחי חקלאות ופועלים בעלי השכלה חקלאית וגננים, מאחר שהיה ידוע שאפשר לנצל הן את מתקני הביצורים בטרזיינשטאט עצמה והן את המגרשים השייכים לה, לפלחה ולגידול ירקות. בחרו בקבוצה מיוחדת של 35 בעלי מקצוע, שהגישה כבר בינואר 1942 תכנית כללית לזריעה, כמו גם לתיקון הדרוש של חממות הזכוכית ולהתקנת ערוגות זבל ואורות. ב-15 לדצמבר 1941 כבר קיבלה מחלקת החקלאות את הגן הראשון בהיקף של שלושת-אלפים מטר מרובע, זמן קצר אחר כך את Stabsgarten (גן המטה). במהרה הייתה הרחבה על ידי הקמת מספר חממות זכוכית. בסוף ינואר 1942 הגיעו הסוסים הראשונים, ולאחריהם חיות בית נוספות. בסוף אפריל קיבלו את השדות בגדה השמאלית של נהר אגר. באותו זמן כבר הועסקו בחקלאות מאה וחמישים אנשים. סופחו לחקלאות גינות נוער, בהם עיבדו בני נוער קרקע בלתי מעובדת עד כה בגידול ירקות. גינות נוער אלה הורחבו מאוד מאוחר יותר והייתה להן משמעות גדולה בהעסקת בני הנוער.

תפקיד חשוב בהקמת הגטו היה לארגון ולהקמת הייצור. תחת שם זה נכללו בטרזיינשטאט כל המפעלים של מלאכה ותעשייה הגדולים יותר, בלא התחשבות אם עבדו למען הצריכה הפנימית של הגטו או ליצוא מתוך הגטו. הכללה זו הוכיחה עצמה הן מנקודת המבט של האחידות והן מנקודת ניהול ארגוני וטכני בהתחשב בדרישות ההולכות וגדלות. כבר בפראג החלו בתכנון ייצור עתידי.

בהתפתחות הייצור בלטו בתקופת ההקמה, עד יוני 1942, בברור שני פרקי זמן. עד מרס 1942 עמד הייצור במיוחד בסימן הקמת המפעלים הדרושים ביותר לצריכה העצמית. בשטח ייצור החוץ נמשכו באותה עת רק עבודות התכנון, בהן החלו בפראג. העבודה הטכנית סבלה מחסור בכלי עבודה ובמכונות, דבר שגרר פרימיטיביות מסוימת של שיטות העבודה. בינואר 1942 הועברו בתי המלאכה מקסרקטין הסודטים לחצר הבנייה. הגיעו מפראג כלי העבודה והמכונות לעיבוד מתכת הראשונים. מאוחר יותר הגיעו משלוחים נוספים מברלין, פראג וממקומות אחרים, כך שהגטו היה מצויד טוב יחסית במכונות לטיפול בכלי עבודה, מתכת ועץ. אך תחילה צריך היה לבדוק משלוחים אלה, להתקין את המכונות, כך שעבר זמן ניכר עד שנכנסו באמת לשימוש. למרות כל הקשיים כבר פעלו בינואר 1942 מסגריה קטנה, בית מלאכה לתיקון מכונות תפירה, נגריה עם שני מנהלי עבודה ו-39 פועלים, שעסקו במיוחד לאור הצפיפות הגדולה בגטו בייצור מיטות בקומות החשובות כל כך, מזגגה, צביעת חדרים, חייטות עם 2 מומחים ו-32 כוחות מקצועיים, סנדלרייה עם מומחה אחד ו-13 עובדים מקצועיים, בית מלאכה לתיקים ובית מלאכה קטן לקרטון. זאת הייתה נקודת המוצא להתפתחות נוספת. זמן קצר אחר גמר הרבעון הראשון היו בגטו 900 מכונות תפירה מסוגים שונים, שתכננו להשתמש בהן בשורה של מפעלי בגדים.

באותו זמן קיבלה ההנהלה גם את בית המרחץ המרכזי ואת המכבסה המרכזית. הכביסה ואיסופה היו ברבעון הראשון בהיקף צנוע, בעוד שבבית המרחץ המרכזי היה אפשר להשתמש בשביל הגטו רק מאוחר יותר.

הרבעון השני של 1942 הביא את תחילת המפעלים בשביל ייצור החוץ ובו זמנית את תחילת העבודה הארגונית אחר התגברות על קשיי ההקמה הראשונים.

בתי המלאכה לעיבוד מתכת הופעלו בחצר הבנייה בעזרת המכונות שנשלחו לטרזיינשטאט, ושבהן השתמשו בקורסים להסבת מקצוע.

פעולת המאפיה המרכזית נמשכה במהרה עם חלק גדול של צוות מקצועי. בעת קבלת המאפיה היו רק תשעה אופים, בחלקם בעלי מקצוע ובחלקם לא. החל מה-1 למאי 1942 כבר נאפו כל יום במשמרת אחת 1,200 ככרות לחם, ב-4 למאי בשתי משמרות 2,400 ככרות, החל מה-26 למאי

3,700 ככרות כל יום. עקב ההרחבה ושיפור ההפעלה מאוחר יותר עוד עלתה התפוקה במידה ניכרת.

מפעלים למשלוחים אל מחוץ לגטו נפתחו בבתי המלאכה לתוצרת עדינה, הסדקית וייצור הכפפות, אשר עבדו בשביל הכלכלה האזרחית, בעוד שענפי הייצור הראשונים החשובים לניהול המלחמה היו תיקון גרביים, סוליות עץ ומפעל לייצור מגפיים מעור בקר. יש לציין במיוחד את ייצור סוליות העץ, כי למען ענף ייצור זה השתמשו במכונות מודרניות, שנרכשו בשביל הגטו, וזה היה גם הייצור הראשון, שהיה אפשר לארגן אותו על פי כללים תעשייתיים.

התפתחות זו מאופיינת בכך שכבר במהלך רבעון שני זה הועסקו בייצור יותר מאלף אנשים, בסוף יוני 1942 1,139 אנשים, שמהם 117 השתייכו לצוות הטכני והמנהלי, בעוד ש-1,022 היו פועלים, יחס אותו אפשר לכנות ככלכלי.

הייצור סבל מהתחלה מחוסר המקום האופייני לגטו. על מנת להתגבר על כך הוקמו במהלך הרבעון השני צריפי תעשייה משני צידי קסרקטין מגדבורג, ובחלקם גם נגמרו.

גם פיתוח המתקנים הטכניים של העיר היה תפקיד של דחיפות גבוהה ביותר, אם רצו לשכן את המספר הגדול של אנשים מתוכננים להגיע, ללא הזנחת הדרישות ההיגייניות הציבוריות והפרטיות החשובות ביותר. במקום ראשון הייתה כאן בעיית אספקת המים.

לעיר היו במקור שלושה מקורות אספקת מים. בארות עם משאבת יד בבתים היחידים, אספקת מים פרימיטיבית בצינורות מיושנים מנהר אגר, אשר סיפקה מים לחלק הישן ביותר של הרשת העירונית, ואשר בגלל ליקויים קשים ביותר לא הייתה מופעלת, לבסוף אספקת המים הראשית לקסרקטינים ולבתים יחידים ספורים מהבאר העמוקה ליד בית החולים הצבאי למילואים. למתקן זה משנת 1933 יש מיכל שגובהו 25 מטר ומכיל 340 קוב. אך גם מתקן זה היה פרימיטיבי ביותר ובמצב מאוד מוזנח. זו הייתה אספקת המים הראשית לגטו, אך בשום אופן לא עמדה בדרישות, במיוחד מאחר שלרשת המוזנחת היו חורים רבים, שבגללם חלק גדול של המים הלך לאיבוד. תחילה היה צריך באופן מייגע לגלות את המקומות הפגומים. רק בפברואר 1942 גילו את המקומות הפגומים החשובים ביותר, כך שאפשר היה להקטין את אבדן המים. לכך נוסף שהמשאבה, החלשה בין כה,

סבלה מתקלות עקב שימוש יתר, ואי אפשר היה להשיג חלקי חילוף. מכך נבע מחסור במים, שהצריך צעדי חיסכון חמורים. כל הברזים נסגרו, אורגן שרות מים, בשעות מסוימות במשך היום ובמשך כל הלילה בכלל הופסקה אספקת המים. כבר בפקודת היום מה- 4 לינואר 1942 היו הגבלות חשובות בקשר לשימוש במים. הצעד הבלתי נעים ביותר היה ההפסקה המוחלטת של השימוש במרחצאות. אך בגלל משמעת התושבים הצליחו בכל זאת להשיג הקצבה של 26 ליטר לראש ליום. עקב סילוק הפגמים ברשת אפשר היה להעלות כמות זו ל- 32 ליטר לראש ליום. אך מאז ירדה כמות המים שעמדה לרשות בגלל תוספת האוכלוסייה עד אמצע מאי 1942 לכ- 23 ליטר. יש להתחשב בכך, שבאופן רגיל לוקחים בחשבון במצב צנוע ביותר שימוש של 60 ליטר לאדם ליום. פתרון לקשיים ניתן לבצע רק על ידי הרחבה ניכרת של מתקני המים הקיימים. מצד הנהלת הגטו הגישו הצעות בקשר לכך כבר ב- 9 לדצמבר 1941. התכנית המקדימה אושרה, וכפתרון ביניים אושר תחילה חיבור הבאר של בית החולים הצבאי למילואים לרשת הקיימת לשם הגברת תפוקת המים. להכרעה זו קדמו בדיקות מיגעות רבות על תפוקת באר זו, שבוצעו באמצעים הפשוטים ביותר. ככלי מדידה שימשו חביות של המבשלה לשיכר, שכוילו תחילה, וגם דליים שכוילו. רשת המדידה הורכבה באופן פרימיטיבי מחומר ישן ופח. למרות המחסור המוחלט בכלי עבודה ובמתקני מדידה הצליחו להשיג תוצאות מדידה ללא דופי. התברר שאפשר להשיג כמות מסוימת של מים עודפים בשביל הגטו. נתאפשר להשיג את החומר הדרוש לצנרת, המעבדות הבקטריולוגיות והכימיות של הגטו בדקו כל הזמן את טיב המים. המים של בית החולים הצבאי נמצאו לא תקינים, שמקורם היה פגם בצנרת הביוב בקרבת הבאר. לכן צריך היה להשיג מישור הכלרה. אך עבודה זו הביאה להצלחה, שאפשרה הטבה רבה באספקת המים. בסוף יוני 1942 אפשר היה לראות את אספקת המים כמובטחת. כאשר ביולי 1942 האוכלוסייה עלתה לכ- 28,000 אנשים, היה בכל זאת אפשר לשמור על כמות של 28 ליטר לראש ליום. אך ההתפתחות המאוחרת יותר יישנה גם מצב זה. מצב אספקת המים הגרוע ביותר היה באמצע ספטמבר 1942, כאשר שיא של כ- 58,000 אנשים עמד לרשותם רק 19.5 ליטר לאיש ליום. אך בינתיים החלו בבניית המתקן שאושר בתקופה הראשונה.

ב- 12 למרס הועברה הפעלת מתקן המים להנהלת הגטו.

אותה חשיבות למצב הסניטארי בגטו הייתה לביוב, ועל כן הקדישו לו תשומת לב רבה החל מהיום הראשון. רשת הביוב בת מאה וחמישים השנה של מבצר טרזיינשטאט הוכחה כמספקת גם לאכלוס

הצפוף המצופה. דובר לא רק על כך לטהר ולעקר את הכמות המצופה הגדולה של ביוב, לפני שהזרימו אותו לנהר אגר. היה צריך להיות גם מתקן על של משאבות, על מנת למנוע סכירת הביוב העירוני בעת תקופת ההצפות הרגילה של נהר אגר, שאז צריך היה לסגור את סכרי היציאה של הביוב. הליך פרימיטיבי זה היה נסבל רק באכלוס קטן של העיר.

תכננו תחנת משאבות על ומתקן טיהור והכלרה, אך ביצעם היה רק מאוחר יותר.

ב- 4 למאי 1942 הוחל בבניית המשרפה בשדה ההלוויות דרומית-מזרחית לעיר. ליד הטכניקה והכלכלה הייתה התפתחות מערכת הבריאות בעלת חשיבות מכרעת. המגורים הצפופים תוך אספקת מים בלתי מספקת ולכן הניקיון הלקוי והמחסור באמצעי ניקוי גרמו למצב שהגביר את תופעת המגפות. לכך נוסף שעקב תזונה בלתי מספקת הייתה החלשה בעמידות למחלות. את התפרצות המגפות היה צריך למנוע בכל האמצעים, לא רק לטובת הגטו, אלא גם לטובת הסביבה.

בקסרקטינים הגדולים, שהיו תחילה יחידות דיור, קמו מרכזי הבריאות הראשונים, תחילה בקסרקטין הסודטים, שם אחר הגעת קבוצת ההקמה השנייה עם מכשירים אחדים ותרופות, ועם קצת ציוד קסרקטין שנשאר מאוחר, הוקמה המרפאה הראשונה ונוצרו חדרי החולים הראשונים. בדצמבר 1941 באה בעקבותיהם הקמת יחידת בריאות ראשונה בקסרקטין הנשים הראשון (קסרקטין דרזדן). אחריהם באו הקמת יחידות בריאות נוספות עם אכלוס יחידות דיור נוספות.

מגפת שנית פתאומית הצריכה את ייסוד מחלקת מחלות מדבקות ב- 10 לינואר 1942 בקסרקטין הוהנאלברן, שהיוותה את תחילת בית החולים שהוקם שם מאוחר יותר.

גם בשטח מערכת הבריאות הייתה אותה תקופה בהתפתחות קשה במיוחד, כי היה מחסור ברופאים ובצוות טיפול, בתרופות ובמכשירים רפואיים, לעומת המספר הגדול יחסית של מחלות. יכלו להתגבר על כך רק על ידי הקרבה קיצונית של הצוות המועט, שרק בחלקו היה מקצועי. את המכשירים המועטים הצטרכו לחלק למספר יחידות רפואה. הדבר נשתנה רק כאשר החלו להגיע עם הטרנספורטים ציוד רפואי ומכשירים.

למרות כל הקשיים עבדו פרט להקמת יחידות בריאות, מרפאות וחדרי חולים ביחידות הדיור, מבלי לאבד זמן, גם במנגנון הניהול המרכזי של מערכת הבריאות. דוגמה לכך לא הייתה קיימת, המצב

היה חדש ובלתי רגיל, ונשתנה גם כל רגע על ידי הטראנספורטים המגיעים והיוצאים. שלד קבוצת הארגון המאולתרת של מערכת הבריאות הוכיח עצמו כיעיל. העיקרון, שנשתמר עד היום, היה: יחידות בריאות מנוהלות בצורה מבוזרת, על פי יחידות הדיור שהיו אז מופרדות חמורות מבחינת התנועה החופשית, אך מנהלה מרכזית, שנתמכה על ידי מערכת מודיעין מדויקת. דיווחי מצבה יומיים בערב נתנו להנהלה בכל עת תמונה מדויקת על מצב הבריאות.

בתקופה הראשונה היה על מערכת הבריאות גם לדאוג למערכת ההלוויות ומקום הקבורה. במסגרת מערכת הבריאות קמו חדרי הספורות הראשונים, כמו גם תת המחלקה חיטוי, שפעילותה הייתה אז מאוד מצומצמת בגלל המחסור בכימיקלים. אך הבניינים שנתקבלו מהנהלת הצבא היו נקיים משרצים; הפגיעה מכינים הייתה מינימאלית. גם התפתחות מחלות מגפתיות הייתה מצומצמת, פרט לשנית, כך שגם כאן לא הצטרפה מחלקת החיטוי תחילה לפתור בעיות גדולות מדי. למניעת מגפות הקדישו הקפדה יתרה. מיד אחר הופעת מקרי השנית הראשונים בינואר 1942 נערך חיסון נרחב של כל הילדים. ננקטו צעדי בידוד, במידה שדבר זה בכלל היה אפשרי לאור מצב הדיור. ועדה מיוחדת ערכה בדיקות ניקיון של אנשים ושל דירות והקדישה תשומת לב מיוחדת לניקיון בתי השימוש והמחראות.

לקראת סוף תקופה ראשונה זו ביוני 1942 היו למערכת הבריאות שמונה יחידות בריאות עם 34 חדרי חולים ועם מרפאות, שאפשרו לא רק טיפול כללי, פנימי, עור, כירורגי וגניקולוגי, אלא גם שיניים, עיניים, אוזניים וגרון.

בית חולים אחר בקסרקטין הוהנאלברן, שהיו בו פרט למחלקת מחלות מדבקות גם מחלקה פנימית ומחלקה כירורגית, וגם המחלקות האחרות הדרושות ביותר וצידן.

כמו כן הוקם מעון לחולים כרוניים בקסרקטין הוהנאלברן, פרט לחדרי חולים כרוניים ביחידות הדיור היחידות. מחלקה פסיכיאטרית הייתה משוכנת בקסרקטין קבליר. מספר הרופאים הפעילים היה כמאה, צוות הטיפול כאלף.

חודש יוני 1942 היה במובנים רבים שינוי יסודי בעבודות הקמת הגטו. הודיעו למנהלת הגטו, שהחל מה- 1 ליולי 1942 כל העיר תהיה מפונה מהאוכלוסייה האזרחית הארית, שאחר כך יבוטל בידוד

יחידות הדיור היחידות ושעליה לקבל את ניהול כל העיר. כבר במשך חודש זה הועמד חלק מהבתים האזרחיים המפונים לרשות שיכון הטרנספורטים החדשים שהגיעו.

החל שינוי מהותי שני. הטרנספורטים שהגיעו עד כה לגטו טרזיינשטאט היו כולם משטח החסות בוהמיה ומורביה ודמו אלה לאלה גם מבחינת הגיל. שוב ושוב הגיע מספר מינימאלי לפחות של מסוגלים לעבוד. ביוני 1942 הגיעו לראשונה טרנספורטים קטנים וגדולים מהרייך הישן ומחבל המזרח לטרזיינשטאט, שהיו מורכבים כמעט רק מאנשים מעל גיל 65. בעוד שבטרנספורטים הקודמים הגיל הממוצע היה מתאים, למשל בשתי קבוצות ההקמה קצת פחות מ-31, בטרנספורטים האחרים משטח החסות כ-46, הרי הטרנספורטים מברלין ומינכן הביאו אנשים בני גיל ממוצע של 69 שנים, מקלן כ-70, מווינה כ-73 שנים. הגיל הממוצע של כל תושבי הגטו, שהיה ב-24 לנובמבר 1941: 30.52 שנים ועלה רק בהדרגה, הגיע בסוף יוני 1942 לפתע ל-49 שנים. בסוף יוני 1942 ירד מספר האנשים בגילאי 16 עד 45 ל-31%, מספר בני ה-45 עד 65 לכ-25%, בעוד שמספר האנשים מעל גיל 65 עלה לכ-38% מכל האוכלוסייה. בולט עוד יותר הוא הניגוד בין הרכב הטרנספורטים הקודמים משטח החסות לבין הטרנספורטים החדשים מהרייך הישן ומחבל המזרח, אם בודקים את המסוגלות לעבודה של האנשים המגיעים. מתוך 4,213 האנשים שהגיעו מהרייך הישן ומחבל המזרח היו רק 242 בגיל העבודה, אך כמסוגלים באמת לעבודה נמצאו רק 51 גברים ו-127 נשים, שהם 4.23%.

הגעת טרנספורטים אלה רמזה לכך, שיש לצפות להסבת הגטו לגטו זקנים ואספקה. דבר זה העמיד בפני ההנהלה קשיים חדשים לגמרי, במיוחד בכל מה שנוגע לעניינים סניטאריים, מאחר שהאנשים הזקנים, חסרי הישע ולרוב חולים הצטרכו לעזרה ולטיפול רב. היה צריך לדאוג לניקוי וניקיון, לראשונה הגיעו במיוחד מווינה ומקלן טרנספורטים פגועי כינים רבים והייתה סכנה של התפשטות הכינים. שילוב האנשים המאוד זקנים, שלא יכלו להתמצא בתנאים החדשים, גרם לקשיים רבים והצריך הקמת שרות עזר מיוחד.

בעיה נוספת נוצרה כתוצאה מהטרנספורטים החדשים מהרייך הישן ומחבל המזרח במובן העדתי (תרבותי – תלמה המקלידה). עד כה האוכלוסייה הייתה מורכבת כמעט אך ורק מאנשי שטח החסות, ואילו עתה נשתנה הרכבה. עם הטרנספורטים החדשים הגיעו במיוחד אנשים מחוגים בורגנים בעלי

אמצעים, מבתי אבות מנוהלים היטב, אנשים בעלי קשרים דתיים חזקים. נוצר התפקיד לאחד שתי עדות אלה, לעצב יחסים טובים ככל האפשר ביניהם ולסלק בהקדם ניגודים אפשריים בעת היווצרם. שלוש הבעיות שנוצרו בחודש זה, הקמת המינהל לכל העיר, כלכלת ושיכון הזקנים, החולים והחולים הכרוניים הרבים עם מנגנון בלתי מספיק של מסוגלים לעבוד, כמו גם המיזוג של עדות (תרבויות) שונות לאוכלוסייה אחידה, שלטו על העבודה בתקופות הבאות.

אכלוס העיר

יולי 1942 - ינואר 1943

התקופה מה- 24 לנובמבר 1941 עד ל- 27 ליוני 1942 הייתה תקופת הכנה, על מנת ליצור את הבסיס לגטו הגדול, שהכיל עד סוף יולי כארבעים אלף, תוך זמן קצר כשבעים אלף אנשים. תקופת הזמן הבאה של האכלוס של כל העיר, שנמשכה עד סוף ינואר 1943, גרמה במספר הבלתי צפוי של טרנספורטים מגיעים ויוצאים לשינויים עמוקים בהרכב האוכלוסייה והעמידה בפני הארגון הסוציאלי והארגוני תפקידים בהיקף כזה, כפי שלבטח לא היו ידועים בתקופת ההקמה.

כבר באפריל 1942 החלו בהוצאת האוכלוסייה הארית. ב- 27 ליוני 1942 נמסרה למנהלת הגטו כל העיר, שפונתה בינתיים לחלוטין מהאוכלוסייה הארית. רק ככר השוק עם מפקדת המחנה שהייתה שם, המלון "ויקטוריה" (מועדון חברים) וקזינו הקצינים לשעבר (קסרקטין ג'נדרמרי) עם פארק המעיין וכביש הקשר דאז לייטמריץ-פראג היוו אזור מחובר בתוך העיר, שלא היה נגיש לאוכלוסייה היהודית.

משמרות הג'נדרמריה בשערי הקסרקטינים הוסרו והועברו לשערי היציאה מהעיר בחומות המבצר. שערי הקסרקטינים נפתחו והאוכלוסייה היהודית יכלה עתה לנוע בתוך העיר בחופשיות.

ההנהלה נקטה בכל האמצעים על מנת להתאים עצמה למצב החדש. על ועדה מורכבת מנציגי כל המחלקות עם משרד משלה היה לרכז את כל העבודות ולנהל אותן. ועדה זו לקבלת העיר כבר הוקמה קודם. פעילותה הראשונה הייתה הכנת תכנית אכלוס, שקבעה את חלוקת האוכלוסייה לרובעים השונים של העיר והשימוש בבניינים יחידים וחדרים על פי נקודת מבט אחידה. תוך

התחשבות באכלוס הצפוף המצופה של העיר המשיכו לדגול בהפרדת המינים במגורים, כי הקצאת חדרי משפחה הייתה אפשרית לאור המחסור החמור במקום רק במקרים יוצאים מן הכלל. מאחר שהטיפול בזקנים ובחולים כרוניים אפשרי ביחידות מגורים סגורות ועם מספר קטן של צוות טיפולי, דגלו גם בעקרון של שכון נפרד של המסוגלים לעבוד והבלתי מסוגלים לעבוד. מסיבות דומות ובגלל שההורים שעבדו כל היום לא יכלו לדאוג לילדיהם, שוכנו בני הנוער בגילאים בין 10 לבין 16 בחלקם הגדול ביחידות מיוחדות. למען המספר הגדול של חולים רתוקים למיטה ולטיפול רפואי בחולים לא מרותקים היה צריך להקים מרכזי חולים ויחידות בריאות מחולקות בצורה נכונה, כמו גם מעונות מיוחדים בשביל נכי גוף, במיוחד נכי מלחמה, ועיוורים. היה צריך לדאוג גם לשטח מתאים בשביל בתי המלאכה והמחסנים, כמו גם בשביל ההנהלה. על פי נקודות מבט אלה הכינו את תכנית האכלוס.

את המרכז של הגברים העובדים היווה קסרקטין הסודטים לשעבר עם תפוסה של כארבעת אלפים אנשים, וקסרקטין הנובר לשעבר; המרכז של הנשים העובדות היה צריך להיות קסרקטין המבורג עם מספר בלוקים גובלים. קסרקטין מגדבורג היה למרכז המנהלה, בניין הג'ני וחלק מקסרקטין דרזדן היו אמורים להיות מעונות לחולים כרוניים. בחלק מקסרקטיני דרזדן ובודנבך היו אמורות להישאר נשים, שעסקו בעיקר בטיפול בזקנים ובחולים כרוניים. לאנשים זקנים לא עובדים הקצו בעיקר את הבלוקים מערבית לכיכר העיר, לחולים כרוניים את הבלוקים בין מה שהיו מאוחר יותר סמטת הדואר וסמטת ההר. כל קסרקטין הוהנאלבר היה למרכז בריאות עם מעון חולים כרוניים ומעון זקנים מסופח בקסרקטין קבליר. לבתי המלאכה ולמטרות ייצור הקצו את אולם הרכיבה לשעבר וכן את הצריפים החדשים משני צידי קסרקטין מגדבורג, וכן מספר בניינים קטנים ומתאימים במיוחד לצרכי הכלכלה, ולאחסון הוקצו המאפיה וחלק גדול של קסרקטין אוסיג. רוב קסרקטין אוסיג שימש כ"סכר" (Schleuse) לטרנספורטים מגיעים, כמו גם קסרקטין הציידים (Jagerkaserne), שמאוחר יותר יחד עם מכלול בית מבשלת השיכר הוקצו לחיטוי.

בתכנית אכלוס זו החזיקו ברובה גם מאוחר יותר, למרות כל השינויים שנאלצו לבצע לאור המצבים המשתנים.

הטרנספורטים שהגיעו בתכיפות רבה גרמו לכך שלא יכלו לקבל בזמן את הבתים המפונים. העומס של עבודות אחרות לא אפשר ביצוע שלם של תכנית האכלוס עד עצם היום הזה. בכל זאת התכנית מהווה את עמוד השדרה של חלוקת האוכלוסייה בתוך העיר.

בתכנית אכלוס זו כללו גם לראשונה את השיכון הנפרד והמועדף של מי שנקראו "בעלי זכויות", בבית סגור, מאוחר יותר אפילו בבלוק סגור. דובר בסוג חדש של תושבי גטו, יהודים שזכו לזכויות בחייהם הקודמים, ושעליהם המליצו במיוחד להנהלת הגטו.

הונהג ציון רחובות ובלוקים חדש ואחיד במקום שמות הרחובות הקודמים.

רחוב האורך שהוביל מצפון לדרום צוין ב- L 1 עד L 6. רחוב הרחב ממזרח למערב ב- Q 1 עד Q 9, הבתים בצד ימין במספרים זוגיים, בצד שמאל בלא-זוגיים. דבר זה נתן ציון יותר מדויק, למשל L 402 לקסרקטין מגדבורג. הרבה יותר מאוחר, באביב 1943, הונהגו על פי הוראת השלטונות שמות רחובות חדשים יותר.

גם את הנהלת הגטו היה צריך להשלים לאור המצב החדש. העיר חולקה לארבעה אזורים, כאשר ככל האפשר הייתה צריכה אוכלוסיית אזור להיות אחידה. כך באזור הראשון והשני גרו בעיקר אנשים עובדים, באזור הרביעי היו בעיקר מוסדות מערכת הבריאות.

האזורים הוכפפו לזקני אזור, שלהם הוקצו יחידות הפעלת עבודה, רישום ומנגנון ניהול מצומצם עד כמה שאפשר. לכל אזור היו מרפאות וחדרי חולים משלו.

לבתיים האזרחיים שנתקבלו מונו זקני בית, שלא היה להם אותו מעמד כמו לזקני הבניינים בקסרקטינים, כי הם חלשו על יחידות הרבה יותר קטנות. הם כפופים לזקן האזור לא במישרין כמו זקני הבניינים, אלא באמצעות זקני הקבוצות שלהם.

טרנספורטים אל ומטרזיינשטאט, שהחלו כבר ביוני 1942, גברו בחודשים הבאים. בחודש יולי הגיעו 58 טרנספורטים עם 25,111 אנשים, כמו גם שלוש קבוצות מקלדנו עם 232 אנשים. שני טרנספורטים יצאו למזרח. ב- 1 ליולי 1942 הייתה מצבת האוכלוסייה הכללית 21,304 אנשים, ב- 31 ליולי 1942, 43,403 אנשים. באוגוסט הגיעו 13,469 אנשים ב- 36 טרנספורטים, בעוד שיצאו

שלושה טרנספורטים למזרח עם 3,000 אנשים. בספטמבר הגיעו 38 טרנספורטים נוספים עם 18,647 אנשים. באותו חודש הגיעה כלל האוכלוסייה לשיא, זאת ב- 18 לספטמבר 1942 עם 58,491 אנשים. יצאו 8 טרנספורטים עם 13,005 אנשים. ב- 30 לספטמבר 1942 הייתה המצבה 53,264 אנשים. באוקטובר 1942 הגיעו 9 טרנספורטים עם 4,995 אנשים ו- 9 נוסעים בודדים; 6 טרנספורטים עם 9,866 אנשים יצאו. אז נחלש זרם הטרנספורטים מהרייך הישן וחבל המזרח וכלל רק טרנספורטים קטנים. לעומת זאת הגיעו משטח החסות בוהמיה ומורביה עוד חמישה טרנספורטים יותר גדולים. סך הכל דובר ב- 19 טרנספורטים עם 4,579 אנשים בנובמבר 1942. בדצמבר הגיעו לטרזיינשטאט 4,127 אנשים. אחר כך הייתה הפוגה בתנועת האוכלוסייה. לקראת סוף שנת 1942 היו בטרזיינשטאט 49,397 אנשים. רק במחצית השנייה של ינואר 1943 הגיעו שוב חמישה טרנספורטים גדולים ותשעה קטנים עם סך הכל 4,821 אנשים, ויצאו ארבעה טרנספורטים למזרח עם 6,003 אנשים. עם הטרנספורט של 1,001 אנשים שיצא ב- 1 לפברואר 1943, נשארה מצבת אוכלוסייה של 44,672 אנשים, שלא היה בה שינוי על ידי טרנספורטים במשך שבעה חודשים. על פי ההרכב וקבוצות הגיל היה לטרנספורטים המגיעים אותו אופי כמו הטרנספורטים ביוני 1942. חלקם של היהודים מהרייך הישן ומחבל המזרח גדל. כבר באוגוסט 1942, אך בייחוד באוקטובר ונובמבר 1942, היה רוב ליהודים מהרייך. אחר כך היחס שוב השתווה, כך שבינואר 1943 מספר היהודים משני מקומות המוצא היה כמעט שווה.

התחשבו בשינוי בהרכב האוכלוסייה בין השאר בכך, שמועצת הזקנים, שנוסדה באוקטובר 1942 בתקופת ההקמה והייתה מורכבת רק מאנשי שטח החסות, כי היו בגטו רק אנשי שטח החסות, שונתה. מעכשיו היו ממלא מקום זקן היהודים ומחצית חברי מועצת הזקנים יהודים מהרייך הישן ומחבל המזרח. בסוף ינואר 1943 בוצע שינוי נוסף. לזקן היהודים מונה דר. פאול ישראל אפשטיין, עד כה בברלין, לממלא מקומו של יעקב אדלשטיין, שהיה עד כה זקן היהודים, ודר. בנימין ישראל מורמלשטיין, עד כה בווינה.

בייחוד הטרנספורטים מהרייך הישן ומחבל המזרח הביאו שוב ושוב בעיקר אנשים זקנים מאוד לגטו. כך, למשל, היה בטרנספורטים בחודש אוגוסט הגיל הממוצע 64. התוצאה הייתה הזדקנות נוספת של הגטו. בעוד שמספר בני הנוער עד גיל 16 היה באותה תקופה 4-5% מכלל האוכלוסייה, זה של

בני 16-45 היה 33% בתחילת יולי ו- 29% בספטמבר 1942, של בני 45-65 ירד ל- 21% מהאוכלוסייה, בעוד שמספר האנשים מעל גיל 65 עלה מ- 36% בתחילת יוני ל- 50% בתחילת אוגוסט, עבר במחצית הראשונה של ספטמבר את השיא של כ- 57% מכלל האוכלוסייה.

אכסון ההמונים שהגיעו תוך זמן קצר, היווה משימה כמעט בלתי אפשרית. הקסרקטינים היו כבר ביולי בתפוסה מלאה, הבתים מיושבים כולם, כאשר רוב האנשים הזקנים והחולים לא היה מסוגל להשתמש במיטות הקומות, שהוכנו בגלל הצפיפות. כבר באוגוסט עמד לרשות תושב גטו בממוצע שטח של 1.6 מטר מרובע, עליו נאלץ לא רק לישון, אלא גם לאחסן את רכושו הדל. נשאר רק החדרים, שנחשבו עד כה כבלתי ראויים למגורים. עברו לאכסון בעליות הגג, שלא היו מוכנות לכך כלל, לא היה בהם בידוד נגד קור וחום, לא אמצעי תאורה, לא בתי שימוש ולא רשת מים. בחום הקיץ היו שם תנאים שהכבידו ביותר על השהייה, נוסף לכך לאנשים חולים רבים לא הייתה יכולת להשתמש במדרגות, על מנת בשעות החמות לעזוב את עלית הגג. יותר מששת אלפים אנשים שוכנו בעליות גג. מאחר שבאותה תקופה הייתה החרמה נרחבת של המטען שהביאו איתם, רבים מהבאים החדשים הביאו איתם רק את המטען הדל שהיו מסוגלים לשאת. הם שוכנו בעליות הגג, שנתקבלו זה עתה ונוקו רק באופן שטחי, ובחדרים ללא ריהוט, בחלקם הגדול ללא מזרונים, שקי קש או שמיכות, ללא האביזרים הדרושים לשמירה על ניקיון הגוף, ללא כביסה וללא כלי אוכל.

מאחר שחלק מטרנספורטי הזקנים, בייחוד מווינה, הגיע מלא כינים, ובאותה תקופה התחלתית לא היו אפשריים שמירה על ניקיון וחיטוי בקנה מידה גדול, התפשטה מאוד מכה זו. כמו כן השתוללו מחלות, במיוחד במגורי הזקנים. התוצאה הייתה תמותה גבוהה בהתאם.

בעוד שבחודשים אפריל, מאי ויוני 1942 עלה מספר מקרי המוות ליום רק לעיתים רחוקות על עשרה, החלה עלייה חדה בתמותה בחודשים הבאים. ביולי 1942 היו כבר ימים עם יותר מ- 50 מתים. באוגוסט עלתה התמותה עד ל- 113 מקרים ליום, בעוד שספטמבר 1942, שבכל המובנים היה החודש בעל הקשיים הגדולים ביותר, מביא כבר עד ל- 156 מתים ליום. קושי רב היה – עד להפעלת המשרפה – בקבורתם של מתים אלה.

היה צריך להתגבר גם על קשיי כלכלה רבים. נפח הדודים הספיק פחות ופחות, בחודש אוגוסט היו לבסוף רק 0.34 ליטר תוכן דוד לאדם. את ארוחות הצהריים נאלצו לבשל ולהנפיק במספר משמרות.

היה מחסור באמצעי תובלה, על מנת להעביר את האוכל לזקנים בבתיים. הרוב נאלץ לקחת את האוכל במטבחים הגדולים. רק לחלק מהבלוקים היה אפשר לבצע את האספקה באמצעות קבוצות תובלה. האוכל היה לרוב קר, עד שהגיע לידי תושבי הבלוקים.

כ- 52% מהמנות היה אפשר לנפק לתושבי הקסרקטינים בקסרקטינים עצמם, רק 11% היה אפשר למסור לתושבי הבלוקים בבתי המגורים; 37% מהאוכלוסייה, לרוב זקנים מיחידות דיור קטנות יותר, נאלצו להביא את האוכל, כאשר למרביתם לא היו אפילו כלי אוכל.

באמצע אוקטובר 1942 נעשה הסדר חדש של אספקה. מאותו זמן הייתה ההקצבה לראש ולשבוע לא רק על פי סוגי האספקה עד כה לעובדים עבודה קשה, רגילה ולא-עובדים, אלא על מנת להשיג הישגי עבודה מסוימים היה הכרח לקחת בחשבון לא רק את סוג העבודה, אלא גם את הישגי העבודה בתוך סוג העבודה. הדבר בוצע כך, שמצרכי מזון, בייחוד לחם, סוכר, מרגרינה ושימורי פשטידה, שנחסכו מהלא-עובדים, שימשו למתן פרסי הישגים. ההקצאה והניפוק נעשו על ידי מרכז העבודה, שעליו היה לבצע את הבדיקות הדרושות של העבודה ולנהל את הרישומים הדרושים על הישגי העבודה.

משרד החלוקה של בגדים ומצרכי שימוש חילק בנוסף לעובדים, דברים אלה על פי הישגיהם בעבודה.

בגלל הכורח, למרות תפוקת העבודה העצומה שהייתה דרושה לטיפול בטרנספורטים ובדרישות הגוברות בשביל הצריכה הפנימית, שורה של עבודות חוץ חיוניות כמו גם את הייצור בשביל החוץ להמשיך ללא שינוי, מצד שני העובדה, שעם הטרנספורטים למזרח יצאו יותר ויותר אנשים מסוגלים לעבוד, גרם לכך, שהורגש מחסור רב בכוחות עבודה, שהיו בנוסף נאלצים להתאמץ במיוחד על מנת שבכלל אפשר יהיה לעמוד במשימות. בממוצע היו נדרשות בתובלה ובעבודות המטבח 80 עד 110 שעות לשבוע, בתוכן גם עבודות לילה, בטיפול בחולים 75 עד 85 שעות ו- 20 שעות לילה בשבוע, אצל בעלי המלאכה 65 עד 75 שעות בשבוע ו- 10 שעות לילה, אצל עובדי המנהלה 78 שעות לשבוע ו- 15 שעות לילה, על מנת לעמוד במשימות.

מצב המגורים והעבודה גרם לכך שבספטמבר 1942 פקדו גם על טרנספורט של אנשים מעל גיל 65. בחירת משתתפי טרנספורט זה נעשתה על ידי מפקדת המחנה ואחרי בדיקת כל מקרה לגופו. לשם כך נערך רישום של כל האנשים מעל גיל 65. חלק מהטרנספורטים שיצאו בספטמבר 1942, היה מורכב מאנשים זקנים אלה הן משטח החסות בוהמיה ומורביה והן מהרייך הישן ומחבל המזרח. בסוף ספטמבר ירד חלקם של האנשים מעל גיל 65 ל- 45% מכלל האוכלוסייה וירד אז בהדרגה עד סוף דצמבר 1942 ל- 34%, ומאז נשאר כמעט קבוע. חלקם של האנשים בגיל 45 עד 65 עלה בסוף ספטמבר 1942 ל- 26%, לקראת סוף שנת 1942 ל- 31%, זה של אנשים בגילאי 16-45 היה בסוף ספטמבר 1942 כבר 23% ועלה עד סוף השנה לכמעט 29%. פסיכולוגית היו מה שנקרא "טרנספורטי הזקנים" מעמסה גדולה על הגטו. בתנאי החיים הנתונים היו לקשרי המשפחה חשיבות רבה. קריעת המשפחות השפיעה לכן במיוחד לרעה.

למרות המאמצים המוגברים של כוחות העבודה עקב תנועות הטרנספורטים אסור היה להזניח את הפיתוח הטכני של העיר.

אספקת המים נעשתה למרות כל השיפורים במחצית הראשונה של 1942 בגלל הגידול באוכלוסייה לבלתי מספקת וסיפקה רק עוד 19 ליטר לראש ליום, דבר שהיה בהרבה מתחת לדרישה המינימלית. על מנת ליצור מצב סניטרי אמין היו דרושים לפחות 60 ליטר לראש ליום. השימוש במים בעיר רגילה הוא 100 ליטר ויותר, לראש ליום.

על סמך מחקר יסודי החליטו לערוך קידוח 4 בארות עמוקות, שיבטיחו כמות מים של כ- 80 ליטר לראש ליום. ב- 6 ליולי 1942 הוחל בקידוח הבאר הראשונה. במסגרת חיזוק הרשת העירונית אפשר היה לבצע עד סוף דצמבר 1942 חיבור לחמישים בתים נוספים. לכן היה אפשר לסגור את הבארות שלא היו תקינות מבחינה בריאותית. אך הטבה סופית של אספקת המים הייתה רק לקראת סוף שנת 1943.

בניית המשרפה, שהייתה חיונית בגלל התמותה הגדולה וקשיי הקבורה, נסתיימה. ב- 7 לספטמבר 1942 הופעל תנור השרפה הראשון. בתחילת אוקטובר 1942 הופעלו כל התנורים. התפוקה המרבית של המתקן היא 180 שרפות (גופות-המקלידה) ליום.

במהלך המחצית השנייה של שנת 1942 עבדו על בניית כביש עוקף חדש, שהיה אמור לבוא במקום הכביש שעבר עד כה בתוך הגטו. אחרי כחודשיים החלה התנועה בכביש עוקף זה.

ב- 26 לאוקטובר 1942 החלו גם בבניית מתקן כלור בשביל הביוב.

היקף מיוחד היה לעבודות שהיו קשורות באחזקת הבניינים בעיר. את הבתים שקיבלו זה עתה צריך היה לבדוק, לקבוע ולבצע את התיקונים הדרושים, במיוחד בכל מה שנוגע לביוב, צנרת ובתי שימוש. בארות הבתים נבדקו על ידי המעבדה של טכניקת המים, על מנת לבטל את הבארות שאינן נקיות מבחינה היגיינית. עבודות חיוניות אלה היה צריך לבצע במאה ושישים בתים תוך ששה שבועות. באותו זמן היו לגטו רק 27 בנאים ומספר דומה ובלתי מספיק של עובדים מקצועיים בשטחים אחרים.

לבתי האזרחיים החדשים, המסודרים בבלוקים, היו חצרות זוויתיות צרות, בחלקם עם סככות ודירים שלא התאימו למגורים. על מנת להפוך בלוקים אלה ליחידות פועלות ולשפר את התנאים הסניטאריים של החצרות, תוכנן שיפוץ גדול שהיה מורכב בעיקר בהריסת חומות החצרות המפרידות והריסת הסככות והדירים, שהפריעו לאוורור. עד כה אפשר היה לבצע עבודות אלה רק בחלקן, אך הן מאפשרות כבר עתה ניהול טוב יותר של הבתים. על מנת להשלים את מתקני בתי השימוש הבלתי מספיקים ומאחר שבלתי אפשרי היה להתקין כל כך הרבה בתי שימוש מופעלים ע"י מים, מקימים בחצרות מחראות מבטון שאפשר לשטוף אותם במים וצריפי רחצה, שחוברו לביוב, על מנת לא לזהם את הבארות שבנמצא וליצור מצב סניטרי נסבל.

מטבחים להכנת אוכל המוני היו בנמצא רק בהיקף מצומצם. לכן צריך היה לתכנן ולבנות מטבחים נוספים. עד סוף שנת 1942 הועלה היקף שטח הדודים עד ל- 20,560 ליטר.

מאחר שנראה שבזמן הקרוב לא יהיו מספיק עגלות וכלי קיבול על מנת להביא את האוכל לבלוקי המגורים, צריך היה להקים גגות הגנה לעת חלוקת האוכל, על מנת להקל על האנשים הזקנים ברובם, במזג אוויר גרוע, את ההמתנה בעת חלוקת האוכל.

תפקיד דחוף נוסף היה על ידי תיקון עליות הגג להגדיל את שטחי המגורים או לפחות להכשיר את חלקו ככל האפשר לקראת החורף.

היה צריך לתגבר את הקמת מיטות הקומה ואת ייצור מיטות החולים, היה צריך להתקין את המחסן ואת מקומות חלוקת הכביסה. בגלל התגברות מטרד הרמשים צריך היה להקים תחנת חיטוי יעילה, שבהקמתה החלו מיד. כל זאת ועבודות התיקון והתחזוקה הרבות היה צריך לבצע עם צוות עובדים שרק בחלקו הקטן היה מקצועי ותוך הגבלות בגלל המחסור בחומרים. לכן פותחו שיטות בנייה מיוחדות, שאפשרו העסקת צוות בלתי מקצועי. על מנת להיות בלתי תלויים בנגרים מקצועיים, למשל, יצרו באופן סדרתי יסודות בנייה ממוסמרים, בהם השתמשו בשביל ניפוק המזון, סככות, בתי שימוש וכיוצא בזה. הרחבת עליות הגג נעשה בעזרת קרטון לגגות ולוחות בידוד קלים, שהיו בנמצא בכמות יותר גדולה.

בבניית מסילת הברזל המקשרת באושוויץ-טרזיינשטאט הוחל ב- 24 לאוגוסט 1942. המסילה הופעלה ב- 1 ליוני 1943.

הרחבות נרחבות, הנוגעות למבנה הכלכלי של הגטו, נודעו להנהלת הגטו בספטמבר 1942. עד 1 לינואר היו אמורים להנהיג בגטו כלכלת כסף. לצורך זה היה צריך להקים את "הבנק של המינהל היהודי העצמאי". לשם הנהגת כלכלת הכסף היה צריך לבצע תשלום שכר לעובדים על פי לוח תעריפים שצריך היה לעבד. גם למטופלים היו אמורים לשלם תשלומים חודשיים מסוימים.

באותו זמן נפתחו חנויות מכירה לסוגי הסחורות הבאים: ביגוד גברים ונשים, כביסה, נעליים, מזוודות, חפצי בית, סחורות נייר, פרפומריה, סדקית, כמו גם מצרכי מזון. מסירת הסחורות בוצעה, מאחר שטרם היה בנמצא כסף-גטו, בעזרת שיטת תלושים מעובדת היטב, אשר אפשרה להסדיר לא רק את כמות מסירת הסחורות, אלא גם את מחזור הקניה בצורה כזאת, שהמספר המועט של חנויות המכירה – תחילה היו רק שמונה – הספיק לכארבעת אלפים הקונים ללא עיכובים. לקניות שהצריכו מספר יותר גדול של נקודות הונפקו, לאחר בדיקה קודמת של הנחיצות, תלושים מיוחדים, למשל לקניית חליפות, מעילי חורף וכיו"ב.

בבית סמטה חדשה 18 (ליד כיכר השוק) הוקם בית קפה. בשביל תזמורת בית הקפה השיגו כלי גינה, הראשונים שבעזרתם בוצעו ההצגות המוסיקליות הראשונות בטרזיינשטאט, שהיו בעלי משמעות מעבר לבית הקפה, בשביל עיצוב שעות הפנאי.

באוקטובר 1942 הפכה חנות הספרים, שהייתה עד כה רק בעלת חומר זעום, לספריית השאלה שנמסרו לה כל מלאי הספרים שבנמצא, כחמשת אלפים כרכים. מלאי הספרים הורחב באופן תמידי והגיע עקב משלוחי ספרים נוספים מפראג, אך במיוחד עקב משלוחי הספרים הרבים מגרמניה, בפברואר 1943 ללמעלה מארבעים וחמישה אלף כרכים. גם מפעל ההשאלות של ספריית הגטו הותאם לתנאים המיוחדים בעיר. למספר הגדול של מעוניינים לא היה מקום בחדרים הצרים של הספרייה, וגם את המספר הקטן יחסית של ספרים קלים, שנדרשו על ידי הזקנים והמטופלים, אי אפשר היה לנפק בדרכים המקובלות לגבי ספריית השאלה. לכן רק ספרים בעלי תוכן מדעי ולימודי מונפקים לאנשים בעלי רישיון מיוחד, שמעמידים לרשותם ספרים מושאלים יחידים או מעמידים אותם לרשותם בחדר הקריאה של הספרייה. את יתר הספרים מחלקים לספריות נודדות קטנות של שלושים עד חמישים כרכים, שעומדים לרשות הבתים באופן מחזורי, ואשר מונפקים על ידי זקני הבתים לתושבים, ושוב נאספים על ידם.

החנויות, בית הקפה, בנק המינהל היהודי העצמאי, הספרייה, נתנו לעיר צביון חדש. יחד עם הפרמיות של מרכז העבודה ונקודות החלוקה הם יצרו שיטה של חלוקת סחורות נוספת, שהתקרבה במקצת שוב לחיים שמחוץ לגטו. באותם חודשים איבד הגטו הרבה מאופיו של מחנה, שהיה לא קודם.

לגבי הייצור העמידו קבלת העיר והגידול המהיר במספר האוכלוסייה תפקידים טכניים חדשים רבים. במפעלים בשביל הצריכה הפנימית צריך היה להגביר צעדים עם ההתפתחות. למרות ההחלפות של כוחות העבודה בגלל הטרנספורטים הצליחו להרים את הרמה הטכנית של מפעלי עיבוד העץ והמתכת וליצור יעילות עבודה מספקת למפעלים. התקדמות ניכרת הייתה בגלל העברת בתי המלאכה לעיבוד עץ אל אולם הרכיבה, שהפך לבית מלאכה גדול. לגבי אוכלוסייה של למעלה מארבעים אלף אנשים לא יכלו להספיק בתי המלאכה לתיקון בגדים, שכבר היו בנמצא. לכן הקימו בית מלאכה מרכזי גדול לתיקון בגדים, בו הועסקו כבר אחר זמן קצר שמונה מאות עובדים בשתי משמרות בתיקון בגדים ונעליים, כמו גם בשביל הצריכה השוטפת של המחנה. חוץ מזה היה אפשר להפעיל מפעלי ייצור בשביל צריכת חוץ, כמו ביגוד נשים, משחקי עץ ולימוד, גזיזת שער שפנים ופיצול נציצים. הרחבת הייצור התאפשרה בין השאר על ידי כך, שהקימו חמישה צריפי ייצור, שנמסרו להפעלה.

החל מספטמבר הורשתה תנועת דואר מורחבת בכך, שחבילות דואר משלוחים ברייך הישן, בחבל המזרח ובשטח החסות בוהמיה ומורביה, נמסרו לנמענים בטרזיינשטאט. במסגרת כמות חודשית שנקבעה ניתנה הרשות לשלוח מכתבים וגלויות דואר. רשות זו כללה את המסירה של גלויות דואר, מכתבים ומברקים שנתקבלו. לשם כך הורחב ואורגן מחדש משרד הדואר.

עם קבלת העיר החלה גם לגבי מערכת הבריאות, שטרם התגברה על קשיי תקופת ההקמה, התפתחות חדשה. בגלל מספר התושבים שגדל בצורה פתאומית צריך היה להרחיב את בית החולים בקסקטין הוהנאלבר במחלקות חדשות. שלושה בתי חולים חדשים צריך היה להקים, ליצור מהר מעון גדול לחולים כרוניים, כי המוסדות הקיימים של מערכת הבריאות לא היו מסוגלים לקלוט את המספר הגדול של החולים המרותקים למיטה, שהגיעו עם טרנספורטי הזקנים. יחידות הבריאות הפכו עם קבלת ואכלוס הבתים לאזורי בריאות. את הטיפול בחולים בבתיים קיבלו על עצמם מי שנקראו רופאי בלוקים. מתוך הגידול המהיר של מחלות מגפתיות, במיוחד שנית, טיפוס, חצבת ובמיוחד דלקת המעי הדק, מהם מתו אלפים, בעיקר הזקנים, אפשר לראות, איזה אחריות נפלה באותו זמן על מערכת הבריאות. את חולי הנפש, שהגיעו עם הטרנספורטים, צריך היה לבודד ולרכז. לגבי המספר הניכר של חולי שחפת צריך היה למצוא אפשרויות דיור נפרדות, על מנת להפחית עד כמה שאפשר הידבקות. בבתיים רוכזו החולים בחדרי חולים, המחסור בצוות טיפול מקצועי ובתרופות הכביד על המצב.

מטרד מיוחד היו כיני הבגדים, שהגיעו עם הטרנספורטים, ושצפיפות הדיור גרמה להתפשטותם. מיד החלו בחיטוי זמני. דוד חיטוי קטן שעבד יום ולילה, הוכיח עצמו כבלתי מספיק. לקחו לעזרה את דוד ייבוש הלתת של בית מבשלת השיכר. הוא היה בנוי לחום נמוך, וכאשר במשך זמן ניכר הצטרכו להחזיקו בחום של 110 מעלות, הוא עלה באש. שוב היו חסרי ישע. רק השגת מימן-ציאן אפשרה בתאי גז להתחיל את הקרב הגדול בכינמת. את מרחצאות המקלחת סגרו לאלה שלא נפגעו על ידי כינים, ובמשך חודשים אושרו לרחוץ שם רק נגועי הכינים. צמצום אפשרויות הרחצה השפיע כמובן לרעה על ההיגיינה. רק לחימה שיטתית תוך שימוש בחומרים ושיטות חיטוי מודרניים יכלו לעזור.

באוגוסט 1942 עלה מספר חולי השנית המאושפזים על ארבע-מאות. במחלקת השנית הוקמו מיטות קומה. פתחו בית חולים חדש לחולי שנית. הצליחו לרכז את חולי השנית ולהתגבר על המגפה.

לפי שעה אי אפשר היה לעמוד בתכנית האכלוס, שצפה ריכוז החולים והחולים הכרוניים. כ- 40 חדרי חולים היה צריך להתקין בבולוקי הבתים, 40 חדרים נוספים שימשו לפחות חלקית לריכוז החולים הכרוניים והזקוקים לטיפול. בשביל נפגעי כינים מרותקים למיטה הוקמה תחנת הסגר בקסרקטין הציידים. במערכת הבריאות יצרו את מוסד רופא השרות, שתפקידו היה לפקח על ביצוע כל ההוראות הסניטאריות. החלו לפעול משרדים להיגינת מזון, להיגינה כללית ומשטרת בריאות.

לעומת המחצית הראשונה של השנה עלה במחצית השנייה של שנת 1942 מספר האנשים המרותקים למיטה פי עשרה, זה של מטופלי מרפאות פי שלוש. מספר ההתאבדויות, במיוחד בין הזקנים, עלה לעומת המחצית הראשונה של 1942 פי שנים עשר, מספר מקרי המוות אפילו פי חמישה עשר. במחצית השנייה של 1942 היו 896 מקרי שנית, 831 מקרי חזרת, 600 מקרי צהבת, 356 מקרי טיפוס, 4,500 מקרי מחלות עיניים וכ- 35,000 מקרים של דלקת המעי הדק.

מתוך מספרים אלה רואים את המצב הסניטארי בגטו, שהשתנה בצורה מוחלטת. זה שבכלל הצליחו להתגבר על כל הסכנות האלה, היה בגלל המשך קיומו של הגטו.

ה ר ח ב ה

פברואר 1943 - דצמבר 1943

השלב השלישי בתולדות גטו טרזינשטאט, מפברואר 1943 עד להווה, כולל זמן של ייצוב והרחבה נוספת. הדבר התאפשר עקב כך, שבסך הכל הייתה התפתחות שלא הופרעה על ידי הטרנספורטים היוצאים. אמנם הגיעו טרנספורטים מהרייך ומשטח החסות בוהמיה ומורביה, באפריל לראשונה גם מהולנד ובאוקטובר מדנמרק; אך טרנספורטים יוצאים היו רק פעמיים, בספטמבר ובדצמבר, עם כעשרת אלפים אנשים, רובם משטח החסות בוהמיה ומורביה. אם כי טרנספורטים גדולים אלה גזלו לגטו גם כוחות עבודה בכמות ניכרת, הרי בכל זאת הייתה רגיעה והפגת מתיחות עקב ההפסקה בת שבעה חודשים של הטרנספורטים.

ההתפתחות באותה תקופה הייתה במיוחד בייעול הפעלת העבודה ועל ידי רפורמה קשורה בצורת הניהול, כמו גם במעבר לכלכלת כסף, הרחבה נוספת של הציוד הטכני והייצור, כמו גם על ידי יצירת בסיס משפטי נוסף למינהל היהודי העצמאי. אופי המחנה עד כה של הגטו הוחלף בהתבלטות חזקה יותר של המינהל העצמי בשטח ההתיישבות היהודית טרזיינשטאט. זמן היעול מצא את ביטויו גם בפיזור האוכלוסייה, בטיפול ובייצוב תמונת העיר והמגורים. עקב תפוקת העבודה של הייצור למרות הגיל הגבוה של האוכלוסייה הוכח, שהמצב המיוחד בטרזיינשטאט אפשר קשר בין גטו זקנים לבין גטו עבודה.

במיוחד ניצלו תקופה זו על מנת לארגן מחדש את הפעלת העבודה ולייעל אותה. החלו בבדיקה רפואית שיטתית של כל האנשים המועסקים, על מנת לקבוע את סיווג העבודה הנכון. המצב בשוק העבודה נשאר מתוח, כי המשיכו בכל הכוח בעבודות הטכניות והכלכליות. החלו לייעל גם את המנגנון הארגוני, כוחות עבודה, שהוקצו למחלקות השונות, נלקחו שוב משם והופעלו בעבודות דחופות. הדבר היה במיוחד בעת הנהגת "ייצור הארגזים", הזמנה חיונית למלחמה, שלביצועה נלקחו למעלה מאלף כוחות עבודה מהמשרדים וממפעלים חיוניים פחות, כמו גם מאוחר יותר בעת בניית צריפי הדרום והמערב, שלה נדרש מספר גדול של כוחות עזר. דרישות גדולות זמניות משוק העבודה, כמו הפינוי הפתאומי של קסרקטיני הסודטים ובודנבך – לו נדרשו מאות כוחות עבודה בעבודת יום ולילה כמעט ללא הפסקה – נתנו לקבוצות המאה הזדמנות להוכיח את מוכנותן לעבודה. התפתחות הייצור הביאה לדרישה הולכת וגוברת של עובדים מקצועיים. לכן טרנספורטי העבודה בספטמבר ובדצמבר איימו ביותר על הפעלת העבודה. רק על ידי ייעול והעצמה נוספת של העבודה תוך הפחתה נוספת של צוות המנהלה נתאפשר למלא אחר התפקידים הדרושים.

מספר המועסקים עלה באותה תקופה מ-24,746 אנשים ביום בפברואר ל-29,603 אנשים ליום באוגוסט. עקב שני טרנספורטי העבודה בספטמבר ירד מספרם ל-25,366 ונשאר כמעט באותה רמה עד דצמבר. אחרי יציאת טרנספורטי דצמבר יש במצבה כללית של כ-35,000 אנשים 21,144 מועסקים. במספרים אלה כלולים רק כ-40% אנשים מסוגלים להפעלה מלאה, כ-30% מסוגלים פחות לעבודה אינם מספיקים עדיין, על מנת למלא אחר הביקוש. לכן נאלצו לגייס 30% נוספים משורות הזקנים ובני הנוער.

שינוי ניכר בתנאי המגורים בעיר הביא הפינוי שפקדו עליו ביולי של הבניינים רחוב הים 5, סמטת הדואר 1 וסמטת אגר 3, כמו של הבתים ברחוב ארוך 20 ו-22, אשר הופרדו מהגטו והוקצו למטרות שלטוניות. פרוש הדבר היה העברה פתאומית של 5,622 אנשים, שבמידה שדובר בעובדים, שוכנו בחלקם בבניין סמטת המאפיה 2, ששימש קודם כסכר טרנספורטים, האחרים על ידי ציפוף התפוסה ותוך עבודות מבוצעות במהירות של הרחבה בעליות גג. איזון לאבדן המקום היה בחלקו על ידי הקצאת צריפי המערב והייצור למטרת מגורים.

בהתפתחות הטכנית הייתה התקדמות רבה. מסילת הברזל באושוביץ-טרזיינשטאט נמסרה ב-1 ליוני 1943 לתנועה. מאז ההעמסה לא נעשתה עוד בבאושוביץ, אלא במישרין בעיר, דבר שהביא להקלה רבה בעבודות התובלה. המשיכו גם בכל המרץ הרחבת אספקת המים והם הגיעו זמנית לסוף. ב-1 לאפריל 1943 נתאפשר לחבר את באר 1 לרשת העירונית. כך עלתה כמות המים שעמדה לרשותנו מ-29,000 מטר מעוקב ל-59,000 מטר מעוקב בחודש. ב-14 לאוגוסט חוברת באר עמוקה נוספת, כך שקיבולת המים עלתה ל-87,000 מטר מעוקב לחודש, שפרושה 65 ליטר לראש ליום, כמות שהגיעה כמעט לכמות המטרה. בינתיים עבדו על רשת החלוקה בכל העיר, הרשת חוזקה. כל הבתים חוברו. בכך יש החל מספטמבר 1943 הטבה ניכרת במצב הסניטארי בעיר. בעוד שבנובמבר 1941 היו מחוברים רק 48 בתים לרשת המים, מספרם כיום הוא 196. בהתייחס לאספקת המים נעשתה טרזיינשטאט עיר מודרנית.

בהקשר להרחבת מפעל המים יש גם התקדמות ניכרת בציוד הסניטארי של העיר. כרגע יש לרשות הגטו כ-1,050 בתי שימוש, מהם 60% עם שטיפת מים, 2,000 נקודות ברזים ו-580 מטר רץ של ערוצי רחצה בחדרי הרחיצה. 60% בתים בבלוקים קיבלו חדרי רחצה משל עצמם, אחדים אפילו עם מקלחת חמה. השלימו גם את מרחץ החיטוי בבית מבשלת השיכר.

חשוב גם ביצוע השחזור של דוד בית מבשלת השיכר באפריל 1943, שאפשר לחמם שלושה מטבחים גדולים, את בית המרחץ המרכזי, את מרחץ החיטוי, את בית המלאכה באולם הרכיבה ומפעלים קטנים אחרים באמצעות חימום קיטור מרחוק, שלשם כך נדרשים רק סוגים מסוימים של פחם. כל המטבחים שוחזרו והשלימו מטבחים גדולים מחוממים מרחוק ברחוב ראשי 2 ו-8 וברחוב החומה 8, שהעמידו את כלכלת התזונה של הגטו על בסיס חדש.

עבודות הבנייה כוונו לסילוק הפגמים הנמצאים. תוספות הבנייה החשובות ביותר היו חמשת "צריפי המערה", אשר נתנו אפשרויות מגורים ל- 1,150 אנשים, כמו גם 16 "צריפי דרום" בבקעת באושוביץ, ששיטחם הכולל של 5,680 מטר מרובע הועמד לרשות הייצור שרוכז שם. עקב כך אפשר היה לשחרר את צריפי הייצור עד כה ברחוב הראשי למטרות מגורים. עקב צעדים אלה ועל ידי הרחבה נוספת של עליות הגג הושג מקום ניכר בתנאי המגורים.

מקום שמירת צנצנות האפר הפך לאתר קדושה פשוט ומכובד.

החל ממאי 1943 בוצעה העברה סופית של הגטו לכלכלת כסף. עקב כך נוצר הכרח לבטא את כל המהלכים הכלכליים בכסף, במיוחד את תפוקות העבודה. לכן היה צריך להקצות לכל תושב הגטו הכנסה, אשר תכסה את החזקתו ותאפשר רכישת סחורות נוספות.

כחידת גטו כסף הונהגה קרונה של הגטו, שיש לה כוח קנייה רק בתוך הגטו ושאינן לה יחס חליפין עם המטבעות הרשמיות. הונהג דירוג של ששה תעריפי שכר שונים לגברים ולנשים, שקבע גם תשלום לבלתי מסוגלים לעבוד בדרגת התעריף הנמוכה ביותר.

התעריף שילב תשלומים במזומן וזיכויים ללא כסף מזומן לחשבון חסום בבנק של המינהל היהודי העצמאי. כך היו אמורים תושבי הגטו לקבל כל חודש סכום כסף, שתאם את ביצועי העבודה שלהם ושוב יהיה מצב של ביצוע קניות במזומן במסגרת האפשרויות ובכך לספק צרכים נוספים. עלויות לצריכה יסודית כמו דיר, כלכלה, טיפול רפואי וההיטלים הרשמיים כוסו ללא מזומנים באמצעות ניכוי שכר על ידי המינהל היהודי העצמאי. הסכומים שנשארו לאחר ניכויים אלה והתשלום במזומנים זוכו בחשבון חיסכון של כפייה לתושבי הגטו, וכל תושב גטו קיבל כרטיס חיסכון.

ב- 21 לאפריל 1943 נמסרו לבנק של המינהל היהודי העצמי מצד השלטונות כ- 53 מיליון קרונות של הגטו. ב- 12 למאי בוצעו התשלומים הראשונים על ידי הבנק, שבאותו יום החל בפעולתו המלאה. תשומת הלב העיקרית הייתה צריכה להיות תחילה, שניפוק השטרות תאם החזרת כספים מספקת, כלומר שתהיה אפשרות מספקת של כוח קנייה על מנת להבטיח מחזור כספים קצר ולמנוע אגירת שטרות כסף. אך בגלל מחסור בסחורות בחנויות המכירה אי אפשר היה להגיע להחזרת כספים מספקת. לעומת ניפוק של כחמישה מיליון קרונות בחודש הייתה תחילה זרימה חזרה רק של

כשני מיליון קרונות גטו. על מנת להתגבר על כך הונהגו אגרות, למשל בעבור עיצוב שעות הפנאי ובעבור חבילות דואר. חוץ מזה כוון היחס בין התשלומים במזומן לבין הזיכויים בחשבונות החיסכון כך, שהתשלומים במזומן הופחתו תוך העלאה מתאימה של הזיכויים. אחרי ההבדלים הניכרים בין התשלומים לבין ההחזרות הגיע ניצול הכסף באוקטובר לראשונה למצב שהיה כמעט תאום בין ניפוק השטרות לבין ההחזרות. מצד הבנק מונפקים כרגע בחודש כ- 2.6 מיליון קרונות גטו לעובדים ולמטופלים וכחמישה מיליון מזוכים לחשבונות חיסכון חסומים. מחזור הכסף הוא כרגע כ- 14.8 מיליון קרונות גטו.

הנהגת כלכלת כסף הצריכה רפורמות ארגוניות. בכל המפעלים והמשרדים צריך היה להנהיג גיליונות שגר, בתי המלאכה והמפעלים הצטרכו להשתמש בחישוב הצלחה כספי, ארגון מחלקת הכספים היה צריך להתאים עצמו למצב החדש. אך שינויים נרחבים נדרשו בעיקר בחנויות המכירה. עם הנהגת כלכלת הכסף הופסקה עבודת מקומות החלוקה, שחילקו עד כה במקרה הצורך דברי ביגוד וחפצים לשימוש גם ללא תווי קנייה או נקודות.

על מנת להתאים את אפשרויות הקנייה בדרגות ההכנסה השונות עם מרב התשלומים במזומן, הונהגו שלושה סוגי סחורות על פי טיב ומחיר, ונופקו על פי דרגת ההכנסה שלושה סוגים של תלושי קנייה, אדומים, ירוקים וכחולים, אשר אפשרו רק קניית סחורות בתעריף המחיר המתאים. מספר משרדי הבלאי גדל מעשרה לארבע-עשר. הקנייה של חפצים יקרים, כמו למשל חליפות ונעליים, הצריכה תלושי קנייה מיוחדים, כאשר אם לקונה לא היו מספיק מזומנים, ניתנו פתרונות של מתן אשראי.

מערכת הכלכלה שופרה במידת האפשר באותה תקופת הרחבה. בינואר 1943 נפתח מטבח הילדים המרכזי. המטבחים החדשים של הסקה מרחוק אפשרו תפעול נקי והיגייני והכנת אוכל משופרת בהרבה. במאפית המטבחים הוקם ציוד שאפשר הכנה בהיקף נרחב של מאכלי קמח. לקראת סוף שנת 1943 עמד לרשות שטח ההתיישבות נפח דודים של 26,870 ליטר, שהם 0.77 ליטר לראש ליום.

גם הייצור עמד מהרבעון הראשון לבין השלישי של 1943 בסימן של התפתחות סדירה ושיטתית, בה הסתמן בברור היעד, לעמוד בדרישות כלכלת המלחמה תוך ייעול רב בו בזמן. לראשונה הונהגו

שיטות עבודה, תכנון עבודה ומחקרי זמן. מפעלי עיבוד העץ והמאפיה המרכזית נעשו יעילים הרבה יותר עקב הקמת מכונות חדשות, תוך השארת הצוות על אותה רמת תעסוקה. גם תפוקות המכבסה המרכזית הוגדלו על ידי ארגון מחדש ועל ידי הקמת מספר מבנים נוספים. בבתי המלאכה לתיקון בגדים עברו בגלל המחסור בחומרים לשימוש בפסולת חומרים על מנת לייצר ביגוד עבודה ונעליים שמישות. אצל מפעלי החוץ עבר המגזר המלחמתי יותר ויותר קדימה. במקום מפעלי הביגוד בא בית מלאכה לתיקון מדים, ליד המפעלים לייצור קישוטים, שצומצמו בהרבה, בא בית חרושת חדש לייצור קרטונים, אשר החל לייצר בהיקף נרחב קופסאות פיזור וקופסאות לכמוסות נפץ. בכל המפעלים הצליחו להשיג יעילות כלכלית על ידי צעדי יעול והחרפת בקרת העבודה.

באותה תקופה קיבלו גם את התפקיד הגדול ביותר שהועמד בפני הייצור בטרזיינשטאט, זה של אריזת ציוד חורף בשביל משאיות ב- 120,000 ארגזי חורף, במפעל גדול עם כאלף עובדים, מה שנקרא ייצור "K". בכיכר השוק הוקמו שלושה אוהלים גדולים, באותם אוהלים יצרו על ידי הקמת תאים חדרי מפעל, כמו גם כל ההתקנים לבניית הארגזים ומפעלי העזר הדרושים. המפעל, שאורגן תוך ימים ספורים, עבד בצורה חלקה במסגרת המועד שהוקצה לו.

שינויי המבנה, שנוצרו על ידי הפחתת כוחות עבודה עקב טרנספורט ספטמבר, השפיעו גם על התפתחות הייצור. ייצור הארגזים חוסל אחר גמר ההזמנה. בתי המלאכה לתיקון מדים הוקטנו. גם יתר המפעלים הצטרכו להקטין את היקפם. הייצור משתדל כרגע על ידי יעול ארגוני וטכני נוספים בכל זאת להרחיב את היקפו ולעשותו לכלכלי עוד יותר.

ב- 12 למאי הוציא המינהל היהודי העצמי צו להבטחת משמעת העבודה, שקבע את הקמת בית המשפט לעבודה, שעליו להעניש תוך התחשבות בחובת העבודה הכללית על עברות כנגד משמעת העבודה. לגבי עובדי המנהלה סודר הדבר באמצעות צו שנכנס לתוקפו גם כן ב- 12 למאי 1943. באמצעות צו מה- 1 ליוני הונהג בית משפט לנוער, שקיבל את האפשרות לנקוט צעדים כנגד מקרים מיוחדים של פשעי נוער, במיוחד כנגד הרכוש. בספטמבר בוטל בית הסוהר של ג'נדרמריית הממשלה, שהיה קיים עד כה; כל האסירים הועברו לידי המינהל היהודי העצמי, שעליו הוטל עכשיו להוציא לפועל את כל העונשים, שהוטלו על ידי בית המשפט הפלילי של הגטו או על ידי מחלקת הבלשים. בית המשפט של הגטו, שנפתח כבר ב- 17 לדצמבר 1941, קיבל בינואר 1942 על בסיס

דין שטח החסות סדר הליכים משל עצמו. הוא עבר רפורמה באוגוסט 1943, תוך ביטול צורת הענישה שתאמה מחנה, שמאז מהווה בסיס להכרעות דין בפני בית משפט הגטו. הפשעים המגיעים לדיון הם כמעט רק פשעים כנגד הרכוש, במיוחד גנבת מצרכי מזון מתוך מלאי המינהל היהודי העצמי, אשר לאור המצב המיוחד יש להעניש עליהם ביתר חומרה, מאשר היו בדרך כלל להיקף ולערך הרכוש הגנוב. אותו דבר אמור לגבי עברות כנגד המשמעת, בייחוד נגד פקודות של גופי הסדר הציבורי והביטחון. השמירה על הכבוד הועברה למוסדות פישור מיוחדים, שעומדים תחת השגחת המחלקה המשפטית.

לטיפול בעיזבונות נוצר דין מיוחד אשר דן בטיפול בעיזבונות של תושבי גטו שנפטרו, תוך סטייה מדיני הירושה הנהוגים עם המטרה, להעביר עיזבונות כאלה, במידה שאין תביעות מוצדקות מצד בני משפחה הנמצאים בגטו, לרכוש המשותף של הקהילה. תת המחלקות של מערכת הביטחון, משמר הגטו, מחלקת הביטחון, מוסדות פיקוח הכלכלה ומכבי אש, קיבלו בספטמבר עצמאות והוכפפו במישרים לזקן היהודים. משמר הגטו אורגן מחדש, מוסדות הפיקוח הכלכלי הורחבו.

גם מערכת הבריאות ידעה לנצל איחודים ולפתור את הבעיות הדחופות ביותר. ההטבה המשמעותית במצב הסניטארי בעיר, ההתקדמות בבניית המיטות, כמו גם על ידי השגת כמות מתאימה של גז ציקלון לבצע מבצע חיטוי נרחב, יצרו את הבסיס לכך. החל ממרס, בו הגיע גז הציקלון, ועד לסתיו 1943, התגברו למעשה על הכינמת. מטרד השרצים, שהופיע בקיץ 1943 בצורה חמורה במיוחד, ואשר בבניינים אחדים הגיע לידי ביטול מוחלט של מנוחת הלילה, הביא למלחמה גדולה בצורת חיטוי בבניינים שלמים. ביוני בוצע חיטוי כללי של יחידות הדיור הגדולות ושל הבתים.

בסוף מאי 1943 הצליחו על ידי צעדי בידוד עקביים להתגבר על מגפת הטיפוס, שפרצה בפברואר ומאז במקומות יחידים בעיר התלקחה שוב ושוב. מאז מספר מקרי הטיפוס הוא כה נמוך, שאפשר לדבר על הכחדת המגפה.

חדרי החולים בבתי היחידים והבלוקים אוחדו על פי תכנית ההתיישבות. יש כרגע חמישה בתי חולים עם 2,200 מיטות חולים, חמש יחידות בריאות במעונות נוער עם חדרי חולים משל עצמם, חמישה מרכזי מרפאה גדולים נוספים. כל יום מטפלים בחמשת אלפים חולים במרפאות. בבתי החולים וביחידות הדיור יש באופן קבוע 2,500 חולים נוספים מרותקים למיטה. הוקמו מספר מפעלי

עזר של מערכת הבריאות, מחסן התרופות המרכזי, בית המרקחת המרכזי, מרפאת שיניים מרכזית גדולה, בתי מלאכה אורטופדים ואופטיים.

התברר שנחוץ לארגן מחדש את מערכת הסעד של הגטו, שבעת הקמת הגטו הוקמה רק חלקית, ולהפכה למחלקה מרכזית, שסופחה למערכת הבריאות. אחת מבעיות הסעד הבווערות ביותר הייתה שיכונם של החולים הכרוניים והטיפול בהם.

התברר שמעונות החולים הכרוניים הראשונים ברחוב החומה 8, בבניין ג'ני, וברחוב הפארק 4 היו בלתי מספיקים. המעונות הפזורים רוכזו בבלוק אחד (G V) ובבתים נוספים, כך שיש למערכת הבריאות כיום למעלה מ-2,600 מיטות חולים כרוניים; מספר שיהיה צריך להגדיל, על מנת לשכן כ-600 חולים כרוניים נוספים. יש לטפל בכ-600 עיוורים, 2,000 נכי מלחמה, חרשים-אילמים, תינוקות, נכי גוף. טיפול מיוחד נדרש לזקנים שזקוקים אמנם במובנים רבים לעזרה, אך אינם חולים. מתחילים לטפל בתפקיד, לאפשר שיכון דמוי מעון הורים במסגרת הדירות העומדות לרשותנו, ובדבר תמשיך לטפל תת-מחלקה "סעד זקנים".

אמנם הצלחנו כללית לגמור את הקמת מערכת הבריאות, אך הדבר טרם הסתיים. מתחילים לפתח את הרפואה המונעת, החלו בחיסונים נגד שנית, אסקרה וטיפוס, גם החלו בבדיקות רנטגן בקשר לשחפת.

עקומת המחלות המדבקות מראה ירידה משמעותית בסוף השנה השנייה להתיישבות, הודות לתנאים הסניטאריים המשופרים. ייצוב מצב הבריאות תלוי בייצוב הישוב בכלל.

לשם בדיקת מצבת התושבים נערכה בנובמבר ספירת אוכלוסייה, תחילה בתור ספירת נוכחות לבילה מה-10 ל-11 בנובמבר, וב-11 בנובמבר בצורת ספירה של האוכלוסייה המסוגלת ללכת בבקעת באושוביץ ושל הבלתי מסוגלים ללכת במרכזי החולים בעיר, כמו גם בתקופה מה-19 עד ל-24 לנובמבר בצורת ספירת ביקורת על ידי השוואת התעודות האישיות עם כרסת האוכלוסייה. ספירת אוכלוסייה זו הראתה ב-30 לנובמבר, שעה 24.00, מצבה של 40,145 נפש.

בתשעת החודשים הראשונים של 1943 התפתח מאוד עיצוב שעות הפנאי, שהיה אמנם קיים כבר בשנים הקודמות, אך לא הייתה לו משמעות מיוחדת בחיי הגטו. המוסיקאים, השחקנים, הזמרים

והמדענים שנמצאו בגטו, הופעלו במפעל זה, שמטרתו הייתה להציע לתושבי הגטו הסחת דעת. כלי הנגינה של בית הקפה, שנוספו להם עוד מספר פסנתרים ומפוחיות, אפשרו פרט למופעים בבית הקפה פעולה של חלום קונצרטים בבית העירייה לשעבר, סמטת בית העירייה 19, כמו גם ליווי מוסיקלי במופעים נוספים רבים. מתנדבים יצרו מקהלות, שאומנו על ידי מנצחים יחד עם הזמרים הנמצאים למופעי קונצרט של אורטוריות ואופרות. שחקנים מקצועיים אחדים ומספר של חובבים הקימו קבוצות תיאטרון, שהציגו על במות מאולתרות ובעליות גג בלתי מתאימות למגורים מספר רב של הצגות תיאטרון.

הסיפריה עם 45,000 הכרכים שלה, לרוב מדעיים, סיפקה את החומר להרצאות רבות של המדענים במקום.

עיצוב שעות הפנאי ניסה להצדיק את תפקידו הסוציאלי בכך שנתן לחלק גדול ככל האפשר של האוכלוסייה פורקן בצורת ערבי חברה והצגות קברט. קבוצות שהורכבו במיוחד, שרו ושיחקו בקיץ בחצרות בלוקי המגורים, בעת מזג אוויר גרוע ובחורף על עליות גג מתאימות בבנייני המגורים. אך קבוצות אלה גם ביקרו באופן סדיר בחדרי החולים, בחדרי החולים הכרוניים ובמעונות המטופלים, על מנת לתת גם להם בידור. מופעים אלה הקלו במידת מה את יומו של תושב הגטו אחר עבודה מאומצת.

בשבועות האחרונים של שנת 1943 הוחל בייפוי שיטתי של העיר, שבמסגרתו לא רק שופצו הרחובות והבתים, אלא גם תנאי המגורים בחדרי האכסון. מיטות בעלות שלוש קומות, סימן לתפוסת יתר בתקופת ההקמה, נעלמו בחלקן הגדול, בחדרים יש שולחנות, ספסלים ומלתחות. גם דירותיהם של בעלי הזכויות שופצו במסגרת מבצע זה.

התולדות עד כה של גטו טרזיינשטאט מראות התפתחות, כאשר בתקופה של שנתיים רוכזו עשרות אלפים של יהודים משכבות גיל שונות, תנאי חיים שונים ומקצועות שונים בשטח התיישבות סגור, בו עליהם לעצב את תנאי החיים במסגרת המינהל העצמי שניתן להם. קו ההתפתחות העתידית הוא כנראה קשר בין הטיפול בזקנים לבין הגברת תפוקת העבודה של המסוגלים לעבוד.

טרזיינשטאט, ב- 31 לדצמבר 1943.